

Міністерство юстиції України
Пенітенціарна академія України

Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА
ПРАВОСВІДОМІСТЬ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО
ПРОФІЛЮ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Виконав:

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 053 Психологія
Кахній Павло Олександрович

_____ (підпис)

Науковий керівник:

доцент кафедри психології,
кандидат психологічних наук, доцент,
Борець Юлія Василівна

_____ (підпис)

Нормоконтролер:

доцент кафедри психології,
кандидат психологічних наук, доцент,
Борець Юлія Василівна

_____ (підпис)

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка ECTS _____

Робота допущена до захисту в ЕК
« _____ » _____ 20__ року, протокол № _____
засідання кафедри _____
повна назва кафедри

Чернігів - 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ЇЇ СКЛАДОВИХ.....	10
1.1.Правова особистість як суб'єкт правової свідомості.....	10
1.2.Правосвідомість як результат правової соціалізації.....	19
1.3.Особливості правосвідомості студентської молоді в контексті громадянської компетентності.....	28
1.4.Основні компоненти становлення правосвідомості в процесі онтогенезу...36	
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ.....	49
2.1.Організаційні та змістовні аспекти дослідження правосвідомості майбутніх фахівців соціономічного профіля.....	49
2.2.Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	54
РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	60
3.1.Форми та методи правового виховання студентської молоді.....	60
3.2.Критерії виміру щодо ефективності здійснення правового виховання серед студентської молоді.....	63
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним з маловивчених, але важливих є питання механізмів та чинників формування правосвідомості в контексті громадянської компетентності молоді. Молодь є найбільш активною групою в соціальній системі суспільства, що обумовлює особливу увагу при вивченні правосвідомості саме цієї соціальної групи. На сьогодні рівень правової свідомості цієї категорії населення не відповідає потребам гармонійного розвитку особистості і суспільства. Цей факт визначає необхідність вивчення змісту правосвідомості молоді та механізмів, що лежать в основі її формування.

Перетворення, що відбуваються в українському суспільстві протягом останнього часу в усіх сферах суспільного життя — соціальній, економічній, правовій — спрямовані на зміцнення та розбудову демократичної, соціальної, правової держави. Водночас відбуваються зміни стосовно реалізації прав і свобод людини, створюються необхідні умови для творчого розвитку особи, забезпечення її гідності і добробуту. Конституція України проголошує пріоритетність правових основ життя, що визначені в її положеннях, нормах, принципах та підкріплюються демократичними засадами і суспільною практикою. На нинішньому етапі державного будівництва великого значення набуває проблема правового виховання населення, адже у більшості громадян рівень правової свідомості та правової культури має бути значно вищим. Поряд з цим накопичений історичний досвід свідчить, що слабка увага до зазначених проблем може негативно відбитися навіть на стані правового поля та законодавчій базі. Адже без глибокого розуміння соціальної ролі права, суті та змісту правових норм, значення правових відносин неможливе свідоме сприйняття і виконання населенням, державними службовцями вимог правових приписів.

Підвищення морально-гуманістичного потенціалу права, його значення як нормативного вираження соціальної справедливості, міри свободи особистості має сприяти посиленню правового впливу на її поведінку шляхом формування уявлень про правомірну і протиправну поведінку, закріплення

умов і критеріїв, що характеризують такі уявлення. Саме тому вивчення процесів становлення правомірної поведінки, її сутності, мотивів зв'язку з правовим регулюванням суспільних відносин, закономірностями соціалізації особистості, її практичної діяльності є суттєвою особливістю розвитку юридичної науки в сучасних умовах. Вона повинна все більше ставати наукою про соціальну поведінку людини в правовій сфері суспільства. Проблема вдосконалення існуючого нині процесу правового виховання населення та його окремих категорій є досить актуальною, що потребує наукового опрацювання його загальнотеоретичних засад. До дослідження проблем правового виховання населення в різні періоди часу зверталось багато науковців.

Правосвідомість і правова культура, високий рівень захищеності прав і свобод громадян завжди були системоутворюючим фактором правової демократичної держави. Проте, сфері правового усвідомлення дійсності громадян притаманні різноманітні деформації. Вони спотворюють правові установки населення, їхні почуття і переконання в правовій галузі, втручаються в правовий світогляд, правову ідеологію громадян, породжують бездуховність в різних сферах життя суспільства, особливо в середовищі молоді, що дуже небезпечно для державної розбудови, створення її економічної, політичної та духовної бази. Подолання деформацій правової свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, активної і свідомої участі громадян у здійсненні реформи є сьогодні першочерговим завданням суспільства і держави на шляху зміцнення основ державного устрою. Саме ці питання набули наразі особливої актуальності і потребують подальшого дослідження.

Проблема правової свідомості і правової культури ще тривалий час буде актуальною, а необхідність її дослідження безпосередньо впливає із конституційного проголошення України правовою державою. Це обумовлює потребу в неухильному зростанні і досягненні високого рівня правової культури кожного громадянина, кожної посадової особи, кожного державного службовця і, особливо, професійних юристів, на яких припадає головна робота

у законотворчості і застосуванні права. Лише тоді рівень правової культури населення досягне найвищого щабля розвитку, лише тоді кожен громадянин держави відчує власну приналежність до правового життя країни, буде активним учасником правового процесу і матиме змогу самостійно аналізувати чинне законодавство, відзначаючи його здобутки і недоліки.

Аналіз публікацій за тематикою дослідження. Наприкінці 40-50-х років з'являються наукові роботи П. С. Єлькінда, Є. А. Лукашової, В. Г. Сокурєнка, В. А. Сирцева та ін., в яких досліджуються окремі складові процесу правового виховання населення.

Пік наукових досліджень, що були проведені у сфері правового виховання припадає на 60-80-ті роки. Саме в цей період рядом авторів (Т. І. Демченко, Ф. Ф. Третьяков, В. В. Тищенко та ін.), була здійснена спроба з'ясувати поняття «правове виховання», визначити його мету та завдання. Поряд з цим необхідно зазначити, що науковим працям цього історичного періоду була притаманна заполітизованість, заідеологізованість, догматизм. Такий підхід призводив до надмірного формалізму, обмежував розвиток наукових поглядів та досліджень. Проблемами правового виховання різних категорій населення займалися багато науковців (В. Д. Бабкін, В. В. Головченко, О. В. Дамаскін, В. К. Забігайло, В. Р. Зюбін, М. І. Козюбра, Л. М. Корнієнко, Є. В. Назаренко, В. В. Оксамитний, В. П. Сальніков, П. М. Рабінович, В. Т. Томін, О. В. Шмоткін та ін.), які з'ясовували завдання, мету, зміст, принципи, функції, засоби, форми, методи, ефективність правового виховання та критерії її виміру.

Аналіз наукової літератури показав, що проблема правової свідомості є предметом уваги досить широкого кола дослідників. Проблемі правосвідомості в юридичній літературі присвятили свої праці, С.С. Алексєєв, В.В. Головченко, В.В. Копейчиков, О.А. Лукашова, Г.Д. Маркова, Є.В. Назаренко, В.В. Оксамитний та ін.

У психологічній науці значний внесок у розробку та вивчення правосвідомості зробили, А.К. Івлєв, А.Р. Ратінов, Н.В. Щербакова. А.І.

Долгова, Н.Ю. Євплова, не тільки розробляють теоретичні аспекти правової свідомості (поняття, структура), але й вивчають її на практиці.

Методологічні аспекти дослідження правосвідомості як психологічного феномену правової культури розкривають у своїх роботах Б.Ананьєв, К.Абульханова-Славська, Л.Виготський, В.Зінченко, О.Леонт'єв, В.Москалець, В. Мясіщев, В. Циба.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами (кафедральними темами)

Дослідження здійснювалось у межах відкритої теми науково-дослідної роботи кафедри психології Пенітенціарної академії України: «Особливості психологічного здоров'я особистості в умовах невизначеності». За результатами дослідження опубліковано тезу: «Психологічні особливості формування правосвідомості у майбутніх юристів».

Вивчення правосвідомості включає в себе вивчення внутрішніх «двигунів» поведінки. Необхідно знати механізми, що керують поведінкою людини в суспільстві. Аналіз правової свідомості як результату правової соціалізації дозволяє виявити потенційні резерви для впливу на правові мотиви, допомагає встановити, які механізми впливають на формування позитивної правосвідомості, а які сприяють формуванню деформованого ставлення до права.

Мета дослідження - теоретичне та емпіричне дослідження рівня правосвідомості майбутніх фахівців соціономічного профілю.

Для досягнення мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

1. провести теоретико–методологічний аналіз наукових підходів до вивчення правосвідомості як складової громадянської компетентності особистості.

2. здійснити порівняльний аналіз рівнів розвитку психологічних складових рефлексії правосвідомості студентів психологічних і юридичних спеціальностей.

3. емпірично дослідити співвідношення економічних, екологічних, моральних і правових диспозицій здорового глузду буденної свідомості студентів (курсантів) психологів і студентів (курсантів) юристів.

4. визначити дієві форми та методи правового виховання студентської молоді.

Об'єкт дослідження – правосвідомість майбутніх фахівців соціономічного профілю.

Предмет дослідження – психологічні складові (рефлексія, психологічна проникливість і здоровий глузд) в опосередкуваннях правової свідомості студентів психологічного і правового профілів навчання.

Завдання дослідження:

1. провести теоретико–методологічний аналіз наукових підходів до вивчення правосвідомості як складової громадянської компетентності особистості.
2. здійснити порівняльний аналіз рівнів розвитку психологічних складових рефлексії правосвідомості студентів психологічних і юридичних спеціальностей.
3. емпірично дослідити співвідношення економічних, екологічних, моральних і правових диспозицій здорового глузду буденної свідомості студентів психологів і студентів юристів.
4. визначити основні форми та методи правового виховання студентської молоді.

Організація та методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження, зокрема: теоретичний аналіз проблеми, тестування, методи математичної статистики. Для вимірювання особливостей типів ставлення до права як вияву правової свідомості досліджуваним було запропоновано методику «Ставлення до права», розроблену Д. Безносимим. Дослідження рефлексії - за допомогою методики розробленої А.В. Карповим, призначеної для вимірювання рівня розвитку рефлексії у особистості. Для діагностики складових буденної свідомості було

використано методику «Здоровий глузд, мораль, право, економіка та екологія» В.О. Скребця (екопсихологічний тест).

Отримані дані піддавались статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням.

Інформаційною базою дослідження виступають наукові видання як вітчизняних так і зарубіжних вчених, а також публікації в періодичних виданнях, практичні рекомендації та поради науковців в сфері психології, а саме, що стосується правосвідомості особистості.

Емпірична база дослідження: Пенітенціарна академія України.

Теоретичне значення полягає в розширенні та поглибленні уявлень про форми та методи правового виховання студентської молоді, досліджено механізм формування правосвідомості молоді, окреслено соціальні явища, які сприяють виникненню деформацій правосвідомості молоді, виступають джерелом правового нігілізму та запропоновано шляхи подолання цих негативних явищ

Наукова новизна полягає в теоретичному аналізі тенденцій подальшого розвитку правосвідомості молоді; обґрунтовано розуміння правосвідомості як важливого стратегічного чинника процесу інтеграції сучасного українського суспільства до європейського правового простору.

Практичне значення роботи полягає у визначенні психолого-педагогічних аспектів розвитку та подальшого формування правосвідомості у майбутніх фахівців соціономічного профілю.

Апробація матеріалів кваліфікаційної роботи магістра

Проведені дослідження та отримані результати були висвітлені на міжнародній науково-практичній конференції. Кахній П.О. Психологічні особливості формування правосвідомості у майбутніх юристів. Інтеграція теорії у практику: проблеми, пошуки, перспективи в умовах євроінтеграційних процесів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 22 листопада 2024 р.) : у двох томах. Том 2 / голов. ред. В. Ф. Пузирний ; Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. С. 259-262.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи магістра обумовлена її метою та завданнями й складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 76 сторінок (без додатка).

РОЗДІЛ І. СУЧАСНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ЇЇ СКЛАДОВИХ

1.1.Правова особистість як суб'єкт правової свідомості.

Драматичний пошук людиною сенсу свого життя, набуття власної світоглядної позиції існував завжди. Сьогодні, у нових соціальних умовах, цей пошук найчастіше проявляється не лише у переоцінці цінностей історичного минулого, а й тих цінностей, мотивів та цілей поведінки, які існували протягом багатьох десятиліть та становили основу як повсякденного, так і повсякденного життя. професійне правосвідомість.

Неминучі процеси соціального відновлення сприяють формуванню нової світоглядної культури особистості як основи її духовності. Незважаючи на велику інертність суспільної свідомості, соціум прагне нового і набагато кращого життя, але не поспішає відмовлятися від існуючих стереотипів, індивіди продовжують жити по старим правилам. Тому юридична особа, перебуваючи у системі правових відносин конкретного суспільства, може зіткнутися із серйозним неузгодженістю окремих правових уявлень, форм поведінки, цінностей, а також цілісного образу світу різних учасників правових відносин.

Тому особливу значимість даного дослідження ми бачимо не тільки у виявленні та структуруванні змісту правової свідомості суб'єкта, але й у можливості виявлення причин та прогнозування наслідків вищезазначеного неузгодженості, що виявляється у соціальній взаємодії.

Історично склався перший підхід до вивчення правової свідомості через призму правової особи: її статусу, прав та обов'язків, відносин із державою.

Початок наукового вивчення правової особи відноситься до кінця XI - початку XX ст. У цей час провідні філософи та правознавці формулюють позицію, згідно з якою саме існування та розвиток правової держави має спиратися на особистість, наділену певними властивостями. Правова особистість починає мислитися як ідеальний тип особистості, що є фундаментом правової держави.

Бачинський Т. вказує про те, що однією з перших теорій соціологічного спрямування в юриспруденції стала теорія солідаризму, основоположником якої вважається Леон Дюгі [8, с. 16-20]. У розвиток ідеї Конта, Дюгі не погоджується з правом колективу наказувати особистості і право індивіда протиставляти свою особистість колективу. Тому панівна над усім правова норма впливає з ідеї загальної солідарності.

Інституціоналістська теорія, що розвивалася Оріу Морісом, продовжувала долати традиційні погляди на співвідношення особи та права. Розглядаючи початкову проблему протистояння особистості та держави, М. Оріу намагався трактувати її на кшталт християнського колективізму. Інститут — цей первинний елемент політичної та соціальної структури суспільства — не є результатом матеріальної діяльності, це радше «організуюча ідея», певне уявлення про мету, яку бажано чи необхідно досягти. Тому правові відносини особистості та суспільства, з погляду виконуваних ними соціальних функцій, виступають як зона соціального світу, в якій врівноважуються ворожі та протилежні інтереси людей, соціальних груп та класів [ ].

Р. Паунд охарактеризував сутність іншого підходу, розробленого соціологічною юриспруденцією США, як «інструментальний прагматичний підхід» до вивчення права та особистості, а саме право стало сприйматися переважно як інструмент соціального контролю [30, с. 102-113]. Інструментальний підхід до правосуб'єктності виявився найбільш орієнтованим на використання сучасних методів управління, створення більш ефективних засобів контролю за поведінкою, застосування соціологічного інструментарію для перевірки дієвості правових норм.

Видатні представники філософії та права, насамперед М. Бакунін, М. Бердяєв, С. Булгаков, І. Льїн, Б. Кістяковський, П. Сорокін, Б. Чичерін та інші зробили значний внесок у розвиток теорії свідомості правової особистості [41, с. 123-126].

Зокрема, автор метафізичної філософії права Б.Чичерін визначає право наступним чином: «право — це зовнішня свобода особистості, визначена

загальним законом» [41, с. 123-126] і зазначає, що соціум характеризується двома протилежними концепціями: «Духовна природа індивіда полягає у свободі; соціальне начало як обмеження свободи виражене в праві. Тому головним є питання про відношення права до свободи» [48, с. 21-23]. Науковець налаштований проти змішування права і моралі, за тлумачення їх як самостійних принципів, хоча правові та моральні закони мають спільне джерело – визнання особистості. На відміну від моралі Б. Чичерін наголошує, що право є обов'язковим началом.

Розвиваючи власне персоналістське вчення про свободу людини, у своєму дисертаційному дослідженні Р. В. Каламаж йде далі і розмежовує зміст понять «особистості» та «індивіда». З його точки зору, індивід — категорія натуралістична, біологічна, соціологічна і невільна, а особистість — категорія духовна, вільна. «Особистість, – підкреслював учений, – це свобода і незалежність людини по відношенню до природи, до суспільства, до держави» [36, с. 89-93]. На думку автора, права людини часто розуміються виключно як її вимоги, при цьому забувається існування обов'язку поважати права інших і не посягати на них. Це відбувається через пріоритет у нашій свідомості категорії рівності над категорією свободи, що розуміється лише як можливість сваволі. Проте первинною є ідея свободи, гідності кожної людини як особистості, тобто визнання не тільки себе, але й іншого гідним [36, с. 112-113].

Звернення до ідейно-теоретичної спадщини, обчисленої правовою думкою кінця XIX – початку XX ст., особисто до творчості Івана Олександровича Ільїна дозволяє коротко озирнутися до джерел формування поняття «правосвідомість».

У контексті розкриття фундаментальних питань про правосвідомість, в рамках яких надається зміст поняття правосвідомості як «волі до права», як одночасного порушення в людині моральної волі та зрілості до впевненості в собі та самодисципліни. У фундаментальній практиці «Про сутність правосвідомості» це розуміння пояснюється через категорію духу: правосвідомість — це інстинктивна воля духу, справедливість. У книзі «Шлях

духовного виховання» правові знання мають значення правового чуття і твердості, що правові знання не оминають тільки свідомість, а також «сенса, і революцію, і дійсність, і думку, і всю сферу необізнаних». духовне знання» [52, с. 337-348]. Православ'я І. Ільїн говорить про те, що необхідно знати закони, які позначаються терміном «правові знання». Філософ вважає, що люди, які сповідують «нормальне православ'я», — це насамперед люди «аристократичного духу», які вважають себе і життя загалом нічим іншим, як матеріальним світом (потреби, інтереси, власний інтерес), а також як гідність, чесність, совість, праведність перед лицем Божим.

І. Ільїн виділяє ознаки здорової правосвідомості, які він називає «аксіомами». Три аксіоми правосвідомості (духовна гідність, духовна автономія, взаємне духовне визнання особистостей) є ключовим моментом творчості мислителя. Автор визначає чинники, які впливають на процес формування правової свідомості: велике значення у вихованні здорової правосвідомості мають соціально-політичні, економічні та культурні фактори. Основа правової свідомості закладається в дитинстві, в сім'ї. Аналіз побутових, суспільних явищ, оцінка, що дається їм у родині, підтверджує вихідні правові уявлення людини. Розмір території, щільність населення, національний склад країни, ставлення до власності тощо визначають часові рамки, характер зусиль, спрямованих на формування правової свідомості. І. Ільїн також підкреслює великий вплив наявності приватної власності на правосвідомість [38, с. 97-100].

Марксистська концепція правосуб'єктності виходить з пріоритету таких соціальних факторів формування права, як економіка, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, а також класовий розподіл суспільства. Відповідно до радянської теорії права, правосуб'єктність формується внаслідок дії основних, матеріально обумовлених факторів. Серед останніх виділяють об'єктивні та суб'єктивні фактори. Об'єктивні фактори - умови життя суспільства, інтереси правлячого класу або всього народу; ідейні, соціально-психологічні уявлення і вольові прагнення класів (тобто суспільна свідомість, що виражає інтереси різних класів і верств населення). Серед суб'єктивних

(тобто ідеологічних і психологічних) факторів підкреслюється значення правової свідомості особистості, а також формування волі класів, які мають владу або прагнуть її захопити. Нарешті, окремо виділяється формування державної волі пануючого класу або всього народу, яке представляється завершальним і вирішальним етапом суспільного процесу формування права і створення правових норм державою [26; 34; 42].

Зокрема, І. М. Сопілко акцентує увагу на класовий характер правової свідомості: правосвідомість заможних верств населення різниться від пролетарського і селянського, селянського - від дрібнобуржуазного і дворянського і т. ін. Більше того, «кожна сім'я виступає особливим правовим світом», а кожен з учасників родини виконує свою соціальну роль в правовій психіці, яка домінує в даній сім'ї» [51, с. 54-60].

У радянські часи класовий підхід став основним для визначення сутності правосвідомості. Так, визначення соціалістичної правосвідомості, дане Д. Андрєєвою говорить: «Соціалістична правосвідомість є формою суспільної свідомості. Правосвідомість втілює в собі погляди, ідеї, настрої, почуття робітничого класу (соціуму) щодо природи, сутності, принципів права і законності, раціональної та емоційної оцінки. розуміння чинних правових норм у необхідності втілення правових норм у життя; розуміння змісту та суспільного значення юридичних прав і обов'язків у їх нерозривному зв'язку з будь-якими фактами несправедливості, беззаконня, свавілля» [4, с. 78-84].

У спадщині найвідомішого західного правознавця ХХ століття Г. Хартом, правосуб'єктність розглядається в контексті співвідношення права і моралі, обґрунтування юридичних обов'язків громадянина, в рамках проблеми злочину і покарання [7, с. 7-10]. Пізніше ця тенденція отримала розвиток у працях провідних сучасних теоретиків філософії права Дж. Фінніса, Л. Фуллера, Дж. Роулза та ін.

Американський політичний філософ і юрист Р. Дворкін, на творчість якого великий вплив справили ідеї Г. Харт, Б. Вільямс, є автором концепції «ліберального егалітаризму» [7, с. 7-10]. Науковець розглядає правосуб'єктність

у системі понять рівності, свободи та особистої відповідальності. Поєднання цих факторів базується на принципах толерантності та плюралізму. Свобода і рівність не є незалежними одна від одної, а радше представляють різні концепції єдиного концептуального поля. Поєднуючи теорію «природних прав» і деонтологічну концепцію справедливості, популяризовану в 1970-х роках у зв'язку з роботами Джона Ролза, ліберальний егалітаризм базує свою теорію на концепції рівності ресурсів. Базуючись на поєднанні ліберального та соціалістичного підходів, концепція Р. Дворкіна представляє варіант перерозподілу рівних часток усього, чим можуть володіти люди. У центрі такого перерозподілу лежить принцип однакової турботи та поваги до різних прагнень людей та уявлень про те, що становить цінність їхнього життя. Забезпечення рівності людей у нормативно-правовому сенсі базується на моделі ринку, доповненій інститутами оподаткування та страхування [33, с. 89-90].

Схожі положення лежать в основі багатьох сучасних ліберальних концепцій особистості як громадянина, що загостило в останні десятиліття дослідницький інтерес до глибинних основ індивідуальної та суспільної свідомості. Проблема правосуб'єктності та правосвідомості знайшла відображення в теоретичних розробках українських вчених початку ХХ століття – у працях філософів, політологів, конститутознавців, одним із яких був Юрій Калиновський [37, с. 123-125].

Термінологічним аналогом сучасного терміну «правосуб'єктність» у працях автора можна вважати вислів «культурна людина». Говорячи про верховенство права, Ю. Калиновський ототожнює його з «культурним людством, що живе в культурному союзі». Засобами досягнення цієї єдності вчений вважав: недоторканність особи (обов'язок держави перед особою); реалізація права на народне представництво; солідарність влади та солідарність нації; участь особи в законотворчості та управлінні. Праці науковця набули особливо актуального звучання у зв'язку з державницькими процесами в незалежній Україні.

Сучасні наукові літературні джерела дають змогу розглядіти парадокс правосуб'єктності в кількох площинах. Таким чином, аналізується особистість, яка виступає в правовій системі суб'єктом взаємовідносин з державою, з притаманними їй правовими властивостями та якостями; як об'єкт правової соціалізації, що виражається в процесі засвоєння особистістю правових цінностей; як суб'єкт юридичної діяльності.

За критерієм домінування правових норм у суспільстві правосуб'єкт виступає як індивід, свідомий і повноправний громадянин правової держави, а тому категорія «правосуб'єктність» повністю збігається з категорією «особистість». У науковому плані в даному випадку залишається лише розгляд особистісно-індивідуальної структури правового суспільства, що передбачає використання соціологічної чи соціально-психологічної парадигми дослідження. За критерієм типовості (переважання того чи іншого типу) особистість розглядається з точки зору її поширеності в конкретному суспільстві. В умовах України, де відбуваються динамічні процеси формування громадянсько-політичного та правового середовища, правосуб'єктність доцільно розглядати як «особу, дисципліновану законом». Саме таке розуміння передбачає застосування тієї психосемантичної парадигми, якої ми дотримуємося в психологічному дослідженні людини в правовій системі.

Вищезазначене визначення юридичної особи дав О. Волошенко на початку ХХ ст.: правосуб'єктність – це не лише індивід, який наділений всіма правами, обов'язками і вільно ними користується, це особа, дисциплінована законом і стійким правопорядком [17, с. 42-47]. Вже в цьому визначенні чітко простежується тенденція пов'язувати правосуб'єктність із правосвідомістю, адже під «правовою дисципліною» розуміється усвідомлення особою своїх особистих, соціально-групових і національних інтересів та обов'язків перед іншими людьми, соціальними групами та суспільством.

Виходячи із загальноприйнятої структури людської особистості, представленої її інтелектуальною, емоційною та вольовою складовими, правосуб'єктність можна охарактеризувати такими підструктурами:

когнітивний рівень особистості, ціннісно-орієнтаційний та поведінковий [13; 34; 46].

Когнітивний рівень особистості передбачає діяльність правопізнання – пізнавальну діяльність, спрямовану на набуття правових знань, сприйняття, засвоєння та визначення особистісної значущості для суб'єкта правової інформації, а також ставлення до неї.

Ціннісно-орієнтаційний рівень включає компоненти, що виражають правову позицію особистості, її досвід, принципи, поняття, уявлення про право, моральні та правові цінності.

Поведінковий рівень включає мотиви і цілі, що лежать в основі правомірної поведінки, установку на суспільно-правову діяльність, частоту, індивідуальний темп, інтенсивність правової та правотворчої діяльності, професійно-правову діяльність посадових осіб.

Правосуб'єктність - це така, яка представлена в правовому аспекті, тобто підпадає під дію системи соціального та нормативно-правового регулювання, відповідно до чого вона набуває певних юридичних властивостей і якостей, що дозволяють їй брати активну участь у політичних і соціально-правовій дійсності, повною мірою реалізовувати свої права та обов'язки, а також проявляти політико-правову діяльність з метою сталого розвитку держави. До властивостей правосуб'єктності належать: 1. усвідомлення особою своїх особистих, соціально-групових і спільних інтересів, що стає стимулом суспільно корисної поведінки особистості; 2. усвідомлення людиною обов'язків перед іншими людьми, соціальними групами та суспільством у цілому; 3. соціально-політична та правова активність особистості, що виражається в її позитивній поведінці.

Сучасну особистість можна розглядати як цілісне ціле біогенних, психогенних, соціогенних елементів. Розглядаючи кожен із цих елементів, можна говорити про біологічну, психологічну, правову та соціальну структуру особистості суб'єктів відповідно.

Саме суб'єктивну (внутрішню) сторону правосуб'єктності, до якої в юридичній психології зазвичай відносять мотиви, цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків діяння і ставлення до них особи, будемо розглядати сферу свою правосвідомість. Психосемантичне значення правосвідомості ми розглянемо в наступних підрозділах, а нижче зупинимося на змістовних компонентах правової поведінки.

Таким чином, проведений у цьому підрозділі аналіз показав, що історія становлення понятійного апарату у сфері вивчення правосвідомості суб'єкта починається зі становлення поняття «правосуб'єктність». У рамках різноманітних соціально-гуманітарних наук – філософії, юриспруденції, соціології – правосуб'єктність досліджується в контексті її статусу, прав і обов'язків, відносин з державою і досить рано починає розглядатися як фундаментальна одиниця буття самої держави.

Представлена поняттям спільної солідарності в руслі соціологічного напрямку, правосуб'єктність як поняття починає свій шлях автономізації з концептуального континууму суспільства. Пізніше в інституціоналістській теорії правосуб'єктність розглядається в контексті ідеології соціального світу між нею та суспільством. Інструментальний прагматичний підхід соціологічної юриспруденції починає розглядати її як об'єкт соціального контролю.

У Новий час видатні представники російської та української філософії та права вперше вводять у тлумачення цього феномену поняття «дух», «свобода», «особистість», «індивід», «представництво», «воля», «культурна людина в культурній спільноті». Західноєвропейська наука ХХ століття доповнює цей список співвідношенням права, моралі, рівності, свободи та особистої відповідальності.

Цей факт ми схильні трактувати як перші ознаки набуття правосуб'єктністю ознак суб'єктності – тієї стійкої цілісної особистісної властивості, яка визначає і реалізує вільний вибір людини, її здатність бути і усвідомлювати себе як джерело життєвої діяльності, нести відповідальність за

наслідки своїх дій. У даному конкретному випадку мова йде про початок розуміння правосуб'єктності як суб'єкта правосвідомості.

Сучасне трактування правосвідомості є сполученням постулатів теорії відображення, правничого позитивізму та ідеології природних прав людини. Правосвідомість розглядається насамперед як відображення юридичного буття людини, як один із засобів функціонування й відтворення системи права й правопорядку. На цьому фоні залишається не розглянутою проблема репрезентації права у свідомості правового суб'єкта як діяча.

1.2 Правосвідомість як результат правової соціалізації.

Правова соціалізація є невід'ємною частиною процесу розвитку особистості в цілому. Отже, цілком виправданим є висновок про те, що воно відбувається принаймні у два етапи: перший пов'язаний із засвоєнням правових норм, другий – з їх активним відтворенням, а точніше, з дотриманням у процесі життєдіяльності [8].

Отже, правова соціалізація - це включення в ціннісно-сміслову сферу людини тих цінностей, які охороняються законом. На шляху цього процесу є кілька актуальних проблем, а саме:

- декларативність більшості правових норм. У разі невідповідності між правовими нормами та реальною поведінкою людей, а також на фоні кримінального романтизму, який нагнітається ЗМІ, можна говорити не про правову соціалізацію, а скоріше про правову десоціалізацію. У цьому аспекті найбільш вразлива психіка підростаючого покоління. Культ фізичної сили та агресії, пропагований через різні фільми та комп'ютерні ігри, позбавляє дітей можливості адекватно оцінювати життя і фактично прищеплює їм модель силового вирішення будь-яких проблем і конфліктів; - відсутність чіткої, послідовної та цілеспрямованої системи правового виховання. Свідченням цього є низький рівень правової культури населення, незнання ним елементарних правових норм: - фрагментарність правових норм. Юридична психологія займається питаннями, пов'язаними з психологічною сутністю

правових новацій і вивченням психологічних особливостей їх впливу на людей. Проте, як показує практика, чим більш фрагментарними є основні положення та норми, тим складніше їх дотримуватись. Правотворчість не повинна випереджати рівень розвитку свідомості людей і бути відокремленою від їх соціальних потреб і соціальних потреб суспільства в цілому. Упереджувальний характер правотворчості не сприяє успішній правовій соціалізації; навпаки, поглиблює когнітивний дисонанс, укорінюючи у свідомості людей такі негативні стереотипні уявлення про правову систему, як: - недостатня ефективність та якість роботи правоохоронних органів; - зростання злочинності; можливість безкарного вчинення злочинів, особливо посадовими особами; - низька правова захищеність інтересів особи, особливо її особистих прав тощо [19, с. 118-128].

Зазначені проблеми в єдності утворюють серйозні труднощі вже на шляху до першого етапу правової соціалізації - засвоєння правових норм. Неповноцінність його реалізації обов'язково вплине на наступний етап - етап відтворення цих норм. Є ще одна не менш важлива проблема. Інтеріоризація правових норм пов'язана з рівнем розвитку правової свідомості людини. Не буде помилкою сказати, що індивідуальна правосвідомість громадян нашої держави здебільшого залишається на елементарному рівні, в якому поведінка людини узгоджується не з самими правовими нормами, а з уявленнями про них. Ці уявлення формуються через виховання в сім'ї та інших інститутах соціалізації, але проблема полягає в тому, що зазвичай вони базуються не на реальних знаннях правових норм, а на моральних приписах. Тобто правові регулятори поведінки замінюються моральними. Така ситуація не оцінюється як негативна, але значно спрощує когнітивну сторону правосвідомості.

Крім того, слід зазначити, що кримінологічна спрямованість правового виховання, яка донедавна домінувала в діяльності різних правових інститутів та була спрямована на боротьбу зі злочинністю та профілактику її рецидивів, на даний час вичерпала себе та зовсім не сприяє розвитку правосвідомості. Актуальним є правове виховання, орієнтоване усім без винятку громадян

суспільства, та її метою має бути не так попередження злочинності (оскільки, на думку Д. Александрова, злочинність як злочин вічна), скільки подолання правової безграмотності покупців, безліч формування позитивного ставлення до дотримання закону [2, с. 243-244].

Ефективність правової соціалізації та рівень розвитку правосвідомості впливають на повсякденну поведінку людей. Проте слід наголосити, що, з одного боку, їх деформації створюють своєрідну психологічну основу для соціальних, моральних і правових відхилень у поведінці, з другого боку, нормативне поведінка ще є ознакою високого рівня правосвідомості, отже, і успішності правової соціалізації. Щодо правових норм можна виділити три типи нормативної поведінки, які за своєю суттю відображають специфіку різних рівнів правосвідомості, а саме:

- 1) правозастосовне - це поведінка, що повністю відповідає правовим нормам, дотримання яких є внутрішньою потребою людини;
- 2) законслухняне — це поведінка, у якому правові норми дотримуються з конформізму людини;
- 3) законслухняність - це поведінка, при якій особа підкоряється вимогам закону через страх покарання.

Модель правової соціалізації можна розглядати через два її взаємопов'язані аспекти: змістовний і функціональний. Оскільки соціалізація полягає в засвоєнні індивідом соціального досвіду в результаті його взаємодії з найближчим оточенням, тобто в перекладі зовнішніх регуляторів поведінки, представлених різними нормами, в тому числі правовими, у внутрішні - установки, переконання, , то його змістовна сторона буде представлена тими особистими надбаннями і утвореннями, які формуються в його процесі. А функціональна, або процесуальна, сторона характеризує те, як, під впливом яких механізмів, відбувається це формування [5, с. 231-238].

Сутнісна характеристика змістовної сторони правової соціалізації не потребує особливої уваги. Він передбачає наявність у людини певної бази знань про правову систему суспільства, її правові норми. Функціональна сторона

більш багатогранна і включає такі складові, як загальносоціальні детермінанти, інститути, механізми, методи та агенти правової соціалізації. Інститути соціалізації - це конкретні групи людей, в яких безпосередньо набувається соціально-правовий досвід і засвоюються правові цінності. Референтність цих груп, характер їхньої життєдіяльності, спрямованість інтересів і цілей тощо визначають якість правової соціалізації.

Інститути соціалізації - це конкретні групи індивідумів, в яких безпосередньо набувається соціально-правовий досвід і засвоюються правові цінності. Референтність цих груп, характер їхньої життєдіяльності, спрямованість інтересів і цілей тощо визначають якість правової соціалізації.

Формування особистості відбувається під впливом різноманітних впливів, які виходять або з макро-, або з мікросередовища. Отже, якщо мова йде про цілеспрямований вплив суспільства на формування особистості, то це агенти соціалізації. Вони діють на макрорівні через ЗМІ, культуру та мистецтво тощо та впливають на формування переконань, уявлень та ціннісних орієнтацій особистості в цілому. Якщо мова йде про психологічні впливи, які діють на рівні найближчого оточення особистості, то це механізми соціалізації. Ці впливи часто характеризуються спонтанністю та неорганізованістю, але завдяки їм зовнішні регулятори поведінки переходять до внутрішніх. Як зазначає О. Васильченко, у психологічній науці відсутній системний аналіз і чітка класифікація механізмів соціалізації [13, с. 152-157]. Як агенти, так і механізми правової соціалізації з психологічної точки зору потребують постійного контролю. Однак на сьогодні немає жодної ефективної інституції, яка б взялася за виконання цієї функції. Це завдання стає особливо складним у зв'язку з впливами мікросередовища, які, безсумнівно, є первинними і визначальними в процесі правової соціалізації.

Отже, правова соціалізація як одна з моделей процесу розвитку особистості в цілому передбачає засвоєння особою правових норм суспільства та перенесення їх у внутрішній план як регуляторів власної поведінки. Вона тісно пов'язана з розвитком правової свідомості людини і її основним

завданням є забезпечення включення охоронюваних законом цінностей у смислову сферу особистості.

Свідомість як система включає різні форми відображення суспільних відносин: політичні, правові, етичні, філософські, релігійні. Усі форми суспільної свідомості взаємопов'язані і взаємно впливають одна на одну.

Правосвідомість — відносно самостійна сфера (розділ) свідомості: суспільна; група; індивідуальний.

Правова свідомість - це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до чинного, минулого і бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом [11, с. 11-13].

Правова свідомість суспільства складається з трьох груп частин: ідеологічної, психологічної та установчо-поведінкової. Концентрованим вираженням правосвідомості як форми суспільної свідомості є правова ідеологія - система правових поглядів, що ґрунтується на певних світоглядних і наукових положеннях. Правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного відображення правової дійсності, що ґрунтується на узагальненні та розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій минулого і сучасності, дослідженні основних закономірностей становлення, розвитку та функціонування правової ідеології правової ідеології. держави і права [11, с. 11-13].

Відмінною від раціонального формування правової ідеології, правова психологія формується стихійно на основі емпіричного (практичного), безпосереднього відображення суб'єктами правовідносин правової поведінки через громадянську думку, переживання, почуття, емоції, оцінки тощо. а існування правової психології пов'язане із властивістю людей безпосередньо, чуттєво сприймати правову дійсність, емоційно реагувати на зовнішні по відношенню до них правові явища. Тому правова психологія виявляється в почуттях, емоціях, настроях членів суспільства по відношенню до права.

У структурі юридичної психології можна виділити: 1) статичні (стійкі) і 2) динамічні (мінливі) компоненти. До перших належать правові звичаї та традиції, до других – настрої, почуття, переживання.

Дослідження структури правосвідомості передбачає розгляд останньої з точки зору її внутрішньої організації, структури, змісту її складових. Єдиного розуміння цього питання в літературі немає. Деякі автори, розглядаючи правосвідомість у соціально-психологічному аспекті, вважають, що її складовими є ідеологія та соціальна психологія. Вчені-юристи А. Коваленко, С. Комаров, Н. Кузнецова, І. Рябко, Л. Явич та ін. визначають правову свідомість особистості як сукупність почуттів, настроїв, уявлень, поглядів тощо, які відображають ставлення до чинного права, до новостворених правових норм [18, с. 39-48].

Існує й інша точка зору, суть якої полягає в тому, що правосвідомість розглядається в триелементній структурі: знання, ставлення до знань, готовність до правомірної поведінки (психолого - когнітивний аспект). Структурно в правосвідомості, як зазначає А. Скок, як і в системі мотиваційних сфер свідомо-психічного життя людини, визначаються три рівні: когнітивний (раціональний), оцінний (емоційний) і вольовий (поведінковий) [150, с. 144-148]. Останній компонент, притаманний правосвідомості поряд з іншими, виводить її з пасивного стану. Правосвідомість практично виражається в певній діяльності.

Такий підхід до проблеми визначення правосвідомості знайшов відображення в дослідженнях Д. Бойко, П. Біленчук, Й. Вськович та ін. Така позиція вважається більш правильною, оскільки при визначенні правосвідомості за структурою враховується її вольовий компонент [9; 10; 14].

Поведінкову частину правосвідомості складають мотиви правової поведінки та правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають правову поведінку юридичних осіб, її спрямованість і характер. Вони формують вольову сторону правосвідомості, синтезують раціональний та

емоційний компоненти. Психологічну сторону правосвідомості складають звички, почуття, емоції людей по відношенню до правових явищ.

Таким чином, у структурі правосвідомості виділяють три блоки: правові знання, правові оцінки та правові установки. Правові знання суб'єкт правосвідомості набуває в процесі осмислення різноманітних правових явищ, зокрема відомостей про конкретні правові норми, мету правового регулювання, роль тих чи інших правоохоронних та правоохоронних органів держави.

Необхідність і обсяг правових знань визначаються включенням суб'єкта в систему правовідносин. Набуття і засвоєння правових знань здійснюється за допомогою соціально-правового досвіду особистості.

Правові установки — це певні психологічні комплекси, що характеризують правосвідомість особистості, впливаючи як на правову поведінку, так і на формування уявлень, оцінок правових явищ. Тобто правові установки впливають як на регулятивну, так і на пізнавальну-оціночну функції правосвідомості. За характером діяльності носіїв правосвідомість поділяється на: 1) професійно-правову (практико-правову та науково-правову); 2) професійно-неправовий; 3) непрофесійні або звичайні.

Правосвідомість можна структурувати на компоненти відповідно до функцій, які вони виконують: - когнітивну (пізнавальну, інформаційну), - правоутворюючу (ціннісну, емоційну), - регулятивну (ставницьку) [6, с. 5-10].

Інститути правової соціалізації. Протягом всієї історії існування людства провідним інститутом соціалізації особистості була, є і залишається сім'я.

Сім'я є джерелом як неявної, так і явної правової соціалізації. Неявна соціалізація проявляється, насамперед, у методах виховання дітей та їх обґрунтуванні. Дослідниця В. Головченко наголошує про те, що у сім'ї дитина засвоює перші моральні норми, деякі з яких («не вбий», «не вкради») відповідають чинному законодавству [22, с. 120-123]. Зокрема, дитина отримує від батьків інформацію, яка допомагає їй вижити, наприклад, інформацію про те, що таке злочин і як не стати його жертвою. Бажання батьків повідомити

дітям про злочини, жертвами яких вони можуть стати, залежить від їхньої оцінки здатності дитини протистояти агресору.

Наступним історично найдавнішим інститутом соціалізації є групи дозвілля та виробничої діяльності. Для дітей і підлітків інститутом соціалізації є насамперед група дозвілля, оскільки вони, як правило, не включені у виробничі процеси. Діяльність таких груп дуже часто є незаконною, а в багатьох випадках навіть злочинною. Щодо старшого покоління, то, як правило, основу дозвіллевої групи особистості складають окремі представники групи виробничої діяльності (трудового колективу).

Якщо перші два інститути соціалізації особистості супроводжують людину з моменту виникнення людства, то наступні два з'явилися порівняно недавно. Наприклад, система загальної середньої освіти була сформована ще за радянських часів. Сьогодні соціологи умовно називають цей заклад школою. Умовно, тому що під «школою» розуміють не тільки загальноосвітні школи, а й дитячі дошкільні заклади, а також ПТУ та технікуми. У стінах цих закладів дитина проводить в середньому третину активного періоду дня. Саме цей інститут, як елемент державної структури, найбільш піддається адміністративному впливу. За наявності суспільно доцільної загальнодержавної політики формування громадянина з активною життєвою позицією інститут соціалізації – школа – здатний ефективно проводити правову соціалізацію особистості [16, с. 193-203].

Правова соціалізація продовжується на спеціальних уроках у школі та навчальних заняттях у ВНЗ. Проводиться не лише через розповіді та бесіди, а й у формі зустрічей школярів та студентів з представниками правоохоронних органів. Під час занять і зборів учні отримують інформацію про принципи державного устрою, роль і функції права в суспільному житті, права та обов'язки громадян, сумні наслідки недотримання правових норм тощо.

Школа є джерелом імпліцитної та експліцитної правової соціалізації. Імпліцитна правова соціалізація пов'язана, перш за все, з нормами, які використовуються у взаємодії між однолітками, а також у взаємовпливі учнів і

вчителів один на одного. Але вивчення правової соціалізації в рамках школи обмежується, головним чином, дослідженнями явної соціалізації.

Явна правова соціалізація здійснюється через навчання основам права. Результати досліджень показують, що введення спеціальних дисциплін у шкільну програму справді впливає на когнітивну складову правосвідомості учнів [31, с. 169-181].

Розвиток правової свідомості відбувається також на трудовому етапі процесу соціалізації. Тут основним інститутом правової соціалізації є трудовий колектив. Поведінка людини в групі залежить від розуміння нею своєї соціальної ролі, регулюється системою соціальних норм і системою соціальних заходів впливу.

Наймолодшим інститутом соціалізації особистості є засоби масової інформації (насамперед електронні). Можливості цього закладу ще не до кінця вивчені, і вивчити їх остаточно просто неможливо, оскільки вони дуже швидко прогресують. Однією з функцій ЗМІ є формування уявлень про правові норми. За виконання цієї функції в першу чергу відповідають кілька «юридичних освітніх програм» - програм або статей, метою яких є надання інформації про чинне законодавство [7, с. 7-10].

Таким чином, можна виділити основні інститути правової соціалізації: сім'я, колективи виробничо-дозвіллевої діяльності, школа, засоби масової інформації.

Отже, правова соціалізація як одна з моделей процесу розвитку особистості в цілому передбачає засвоєння особою правових норм суспільства та перенесення їх у внутрішній план як регуляторів власної поведінки. Вона тісно пов'язана з розвитком правової свідомості людини, зокрема з такими її аспектами, як когнітивний, оцінно-регулятивний.

1.3. Особливості правосвідомості студентської молоді в контексті громадянської компетентності.

Донедавна у правосвідомості більшості українців право асоціювалося із законом, з його імперативною формою. Люди знали про наявність у законі наказу діяти тим чи іншим чином під загрозою санкцій, заборон, порушення яких загрожує негативними наслідками [9, с. 112-115]. Знання та уявлення про імперативну форму закону були домінуючим станом правосвідомості в дореформений період. Більш того, поняття права на рівні повсякденної свідомості часто ототожнювалося з поняттям кримінального права.

Нині відбувається повільна зміна уявлень про право серед різних категорій населення. Розуміння права як імперативу доповнюється усвідомленням того, що право і право є регуляторами значної кількості взаємовідносин у суспільстві між верствами, групами, організаціями, конкретними особами в різних сферах життя. У результаті починає формуватися інша модель правосвідомості та правової поведінки [8, с. 16-20].

Особливістю сучасної правосвідомості українського суспільства є парадокс між правовим нігілізмом, неприйняттям права як регулятора відносин, неприйняттям права та престижністю юридичних професій, про що свідчать високі конкурси в юридичних навчальних закладах. Право ще не стало однією з першочергових цінностей, необхідних для повсякденного життя, вплетених у тканину правосвідомості та поведінки груп, індивідів, але набуло значення важливого чинника соціальної мобільності.

О. В. Бабкіна виділяє чотири основні типи політико-правової свідомості: *традиціоналістську, соціал-демократичну, націонал-демократичну та націонал-радикальну*. Більше того, за даними соціологічних опитувань, серед сучасної української молоді найпоширенішим є національно-демократичний тип [6, с. 5-10].

Отже, сьогодні свідомість молоді має характер «роздвоєної» свідомості. На її рівень і характеристики не можуть не впливати кризові явища, що відбуваються в економіці та суспільному житті. Саме під їх впливом

підрастаюче покоління значною мірою виховується в атмосфері духовного зубожіння і спустошення.

Правова культура та рівень правової свідомості молоді на сучасному етапі визначаються в основному такими чинниками: правотворчими процесами; ефективність правового регулювання; цільова правопросвітницька діяльність; стан загальної культури суспільства. Він має безпосереднє відношення до права, є його невід'ємною частиною. Рівень правової культури молоді значною мірою залежить від економічного розвитку країни, правових традицій, національного менталітету тощо. Правовою культурою молоді вважаються: повага до закону та віра в його суспільно-особистісне вартість; володіння певним обсягом правових знань; висока загальна культура та широка ерудиція, освіченість; висока соціальна та правова активність.

Крім того, до характеристики правової культури особистості слід віднести такі ознаки: усвідомлення цілей державно-правового регулювання в Україні; розуміння важливості адвокатури в сучасних умовах державотворення в Україні [6].

Унікальною особливістю правової культури молоді є її перехідний характер. Це визначається: їх психовіковими особливостями (межа молодості та морально-психологічної зрілості, настанням соціальної зрілості), притаманними періоду повноліття, коли молодість уже закінчується, соціально-психологічною «дорослістю» ще не надійшов повністю; їх соціально-професійний статус (коли вони ще не сформовані спеціалісти) [6].

Тому правова культура - це особливий вид культури, спосіб духовно-практичної діяльності та відносин, які відображають, закріплюють та реалізують основні правові цінності, формують правові погляди. Однією з характерних рис стану громадської думки у правовій сфері є авторитет законів та владних структур та довіра до них населення.

Найважливішим чинником, який безпосередньо і досить активно впливає правосвідомість молоді людини, є культура правотворчості. Основою смислової позиції в даному випадку є ставлення до вже готового, закріпленого

в правовій нормі варіанта поведінки за співвідношенням «правильно – неправильно», «встоялося – не встоялося». Стосовно правової культури це означає, що зміст правової норми визначається правилом, яке вказує на те, що має існувати насправді. Насправді молодій людині дуже складно самотійно визначити своє ставлення до варіанта поведінки, зафіксованого текстовою нормою, стосовно реальної дійсності, оскільки правова норма не завжди стає шкалою, за якою оцінюється реальність як правильна чи неправильна, врегульована чи неврегульована. Вищевикладене формує варіант стихійної (іноді протиправної) поведінки.

Одним із найважливіших аспектів проблеми формування правосвідомості молоді є формування встановлення правової відповідальності. Слід враховувати, що установка істотно впливає на процес трансформації знань на переконання. Без встановлення правової відповідальності не буде створено правове встановлення, що спрямовує та регулює поведінку особи. Ці цінності стають внутрішніми детермінантами поведінки, її постійними домінуючими мотивами, що поєднуються із системою ціннісних орієнтацій особистості.

Формування правосвідомості залежить також від об'єктивної ситуації, в якій розвивається цей процес. Велике значення мають і суб'єктивні фактори, серед яких слід виділити дві групи факторів: 1) зовнішні, до яких належать інститути правової системи, національні та соціальні групи; 2) внутрішні, що характеризують механізм світосприйняття, аналізу правових норм і прийняття рішень. Останні охоплюють потреби, ставлення до права, інтереси, духовні цінності, індивідуально-психологічні властивості людини.

Формування правової свідомості, а отже й правової культури значною мірою залежить від характеру, темпів, змісту процесу правової соціалізації молоді людини, у якому значна роль належить соціально-психологічній адаптації особистості.

Сформованість громадянської культури та її якісний рівень – громадянська компетентність – є аспектом розгляду багатьох сучасних досліджень у соціології, політології, педагогіці, психології. Розглянуто питання

про значення формування громадянської культури та громадянської компетентності в сучасних умовах розвитку пострадянського суспільства, у контексті руху до громадянського суспільства, висвітлено погляди на сутність та структуру громадянської компетентності, розглянути засоби та шляхи її формування. Ця проблема порушується у працях як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, зокрема у працях Г. Алмонда, С. Іва, Р. Даля, Ю. В. Шевченко та ін. Подлесная, В. Степаненко та ін. [8, с. 16-20].

Термін «компетентність» походить від слова «компетентний». Слово «компетентний» (лат. *competens, competentis* — відповідний, здатний; або *com, rete* — досягаю, відповідаю, наближаюся) — обізнаний, розумний у певній сфері; той, хто може і має право відповідно до своїх знань і повноважень щось робити чи вирішувати, думати про щось.

Як вказує Н. Ю. Годун, що в широкому розумінні громадянська компетентність виступає як різновид соціальної компетентності, як функція громадянського суспільства, що створює основу для ефективної та успішної діяльності особистості, соціальних груп і всього суспільства в цілому. У вузькому розумінні громадянська компетентність виступає як параметр активності особистості, що соціалізується під впливом громадянських цінностей, норм і правил і відображається у наявності знань, умінь і навичок стосовно політичної сфери [21, с. 11-15].

Деякі дослідники стверджують, що громадянська компетентність є кваліфікаційною характеристикою носія статусу «громадянин». Дослідниця пропонує розрізняти, з одного боку, статус громадянина, а з іншого — певні якості та кваліфікаційні характеристики носіїв цього статусу, їхню зацікавленість у підвищенні не лише особистого, а й суспільного добробуту. , тобто орієнтація на суспільне благо чи прояв солідарності. , що свідчить про готовність до дій, вчинків, зусиль, за які матеріальна винагорода не передбачається взагалі, або є незначною.

Становлення громадянської компетентності як соціального явища безпосередньо пов'язане з переходом від традиційного до зрілого

громадянського суспільства та процесом громадянської соціалізації. У XVII-XVIII ст. просвітителі Руссо та ін активно обговорювали книгу Т. Гоббса «Про громадянина». Для громадянського суспільства, вважали вони, необхідний розвинений, високо самосвідомий, незалежний громадянин, який відстоює як свої індивідуальні, і суспільні інтереси. Відомий американський політолог Р. Даль стверджує, що для того, щоб демократія була життєздатною політичною моделлю, потрібний певний рівень політичної компетентності громадян. Російський дослідник Є. Прохоров також зазначає, що компетентний та активний «адекватний громадянин» є вирішальною умовою нормального функціонування демократії. «Адекватність» громадянина проявляється насамперед у самоідентифікації, у розумінні свого місця у суспільстві та відповідних йому потреб, поряд та у зв'язку з усвідомленням своєї соціальної ідентичності з іншими громадянами [3, с. 335-341].

У сучасних умовах найбільша увага формуванню громадянської компетентності приділяється у США та країнах Європи. Там розробляються методи управління громадянською соціалізацією, засоби регулювання та реалізації громадянської компетентності, курси громадянської освіти та виховання, формуються відповідні інститути. Ефективність процесу формування соціально активних та компетентних громадян є загальновизнаним показником рівня розвитку суспільства та його цивілізованості.

Дана проблема зараз піднімається в Україні. Необхідність розвитку громадянської компетентності є завданням виховання громадянсько важливих умінь і навичок в особистості.

Особливо суспільство має хвилювати питання громадянської компетентності молоді. Молодь як сукупність особистостей, що розвиваються, є найбільш динамічною, енергійною та критично мислячою частиною суспільства. Завдання держави і суспільства виховати таку молодь, яка вміє поєднувати турботу про свою долю з відповідальністю за розвиток країни, забезпечити активну участь молодих громадян у суспільних справах стає все більш актуальною і необхідною.

Громадянська компетентність як об'єкт наукового дослідження розглядається нами як феномен культурного, соціального, освітнього, нормативно-правового характеру.

Поняття громадянської компетентності можна розглядати в комплексі з декількома теоретичними підходами, які зумовлюють відмінності у трактуванні цього поняття в різних науках. При цьому пропонуємо розрізняти галузеві підходи до проблеми дослідження – соціологічний, психологічний, педагогічний, соціально-педагогічний – та загальнопедагогічні – компетентнісний та аксіологічний. Крім того, ми вважаємо, що педагогіка співпраці має важливе значення для науково-теоретичного аналізу проблеми дослідження. Таким чином, у рамках соціологічного підходу до формування громадянської компетентності цей процес можна розглядати як соціальну ситуацію розвитку, а суб'єктів формування громадянської компетентності – як агентів і провідників соціалізації, що впливають на розвиток громадянської компетентності. якостей особистості. Соціологічний підхід має велике значення для нас ще й тому, що: 1) у його рамках можна розглядати взаємодію соціального інституту освіти з іншими закладами та інститутами з метою можливо більш ефективного формування громадянської компетентності учнів. майбутній спеціаліст;

2) соціологічний підхід розглядає систему факторів соціалізації особистості, включаючи навчальні заклади та державу як макрофактор соціалізації, тому можна співвіднести місце та роль факторів соціалізації у формуванні громадянської компетентності;

3) важливо проаналізувати статусно-рольову структуру сучасних студентів з метою виявлення у них відповідного потенціалу формування громадянської компетентності за умов вищого навчального закладу.

Психологічний підхід до формування громадянської компетентності дає можливість розглянути проблему психологічного на особистість у процесі формування громадянської компетентності. Крім того, в рамках даного підходу розглядається зв'язок процесу формування громадянської компетентності з

основними психічними процесами особистості - пам'яттю, уявою, мисленням і т. д. Кобзаря, В. Струманського та ін.

Рольова теорія особистості, заснована і що розвивається Я. Морено та інших., має у контексті проблеми формування громадянської компетентності. Ця теорія базується на передумові, що розвиток особистості залежить від двох груп факторів:

- внутрішніх факторів, пов'язаних із задоволенням інстинктів, реалізацією базових потреб тощо;

- Зовнішніх факторів, що визначають вплив на розвиток особистості з боку культури, соціальних очікувань; ці фактори сприяють інтеріоризації соціального досвіду, що є особливо важливим для нашого дослідження.

Рольова теорія стала основою постійних дискусій про співвідношення біологічного та соціального почав у людині. Тому формування особистості рольової теорії сприймається як постійний пошук балансу між соціалізацією та індивідуалізацією особистості.

Однією з актуальних психологічних теорій є гуманістична теорія особистості (Г. Оллпорт, А. Маслоу та інших.). Відповідно до основних положень цієї теорії, центральною ланкою особистості є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція», яка формується у взаємодії з іншими людьми у суспільстві. Однак формування самооцінки не позбавлене конфліктів, вона часто не збігається з оцінкою оточуючих, і тоді виникає дилема — чи прийняти оцінку оточуючих чи дотримуватися своєї [3, с. 335-341].

Зрештою, концепція особистості Г.С. Костюка, згідно з якою індивід стає соціальною істотою, особистістю в тій мірі, якою у нього сформовані свідомість і самосвідомість, система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції [1, с. 6-10].

Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами. У цьому соціально обумовлений психічний стан людини визначає його соціальні відносини коїться з іншими людьми [11, с. 11-13].

У площині педагогічного підходу до формування громадянської компетентності акцент робиться на змісті, формах та методах громадянської освіти та виховання підростаючого покоління, які в сукупності забезпечують певний рівень громадянської компетентності особи на різних вікових етапах її розвитку. Основи педагогічного підходу до формування громадянської компетентності закладено у наукових розробках у галузі громадянської освіти та виховання, формування громадянських якостей та властивостей особистості (Р. Антонюк, П. Вербицька, О. Вишневський, Н. Косарева, М. Рагозін та ін.). Соціально-педагогічний підхід до проблеми формування громадянської компетентності виражає соціальну характеристику педагогічного та психологічного процесу формування громадянських знань, умінь, особистісних якостей і цінностей особистості, а також дає можливість окреслити коло проблем, що виникають у процесі формування громадянської компетентності в соціальному середовищі особистості.

Оскільки одним із базових понять психології є поняття соціалізації, в результаті якої формується свідомість і правосвідомість особистості, важливо зрозуміти, як воно пов'язане з поняттям компетентності в цілому та поняттям «компетентність». громадянську компетентність зокрема. Соціалізація, відповідно до викладеного нами соціально-психологічного підходу, є способом сприйняття студентом основних ознак професійної, правової та громадянської культури, тому в процесі соціалізації майбутніх спеціалістів суттєве значення має: соціального середовища ВНЗ до формування громадянської компетентності; залучення учнів до громадської діяльності з метою набуття ними досвіду громадянської поведінки в цілому; впровадження форм громадянської освіти та виховання в процес навчання і виховання майбутніх спеціалістів.

Психологічно громадянська компетентність структур включає низку компонентів: за змістом вона включає: моральну, економічну, екологічну, правову та інші складові, соціальну ерудицію та комунікативну проникливість,

спеціальні знання, уміння та навички громадянської активності та проявляється на повсякденному рівні за критеріями здорового глузду.

Наше дослідження з'ясовує взаємозв'язки та форми прояву правової свідомості з характеристиками соціального інтелекту та критеріями здорового глузду. Решта компонентів і форм прояву громадянської компетентності в нашому дослідженні не виявлено.

1.4. Основні компоненти становлення правосвідомості в процесі онтогенезу.

У вітчизняній психології 80-х років минулого століття виділяється самостійний напрямок прикладних досліджень - психологія правової соціалізації та правового виховання. Більшість дослідників у цій галузі зосереджують увагу до вивчення механізму правового виховання, на формуванні правосвідомості школярів та молоді [16; 38; 47].

Теоретичні питання ефективності правового виховання та правової активності докладно розробляв В.В. Головченко [22, с. 120-123]. Наприкінці 90-х років Ю. С. Крикун [42, с. 56-58] ініціювала спробу системного аналізу правової культури та правового виховання з метою з'ясування їхньої ролі в соціально-правовому просторі суспільства, де соціально-правова активність та правова соціалізація особистості розглядалися як найважливіші фактори формування особистості. При цьому автор визначав значення правового виховного процесу у формуванні правової поведінки та соціально-правової активності людини.

Проблеми правової активності та правового виховання неповнолітніх були комплексно досліджені у працях П.Д. Біленчук [9]. О. А. Коломійцев, досліджуючи правосвідомість молоді, дійшов висновку, що основним засобом усунення дефектів правосвідомості молоді може стати розробка та реалізація федеральної програми правового виховання молоді [38, с. 45-48]. Науковець уточнив роль правосвідомості у системі регуляторів соціальної поведінки особистості, зокрема предмета освітнього права.

Загально визнано, що психічний розвиток особистості – апріорі соціальний процес. Дитина потрапляє у світ цінностей, що підтримується системою соціальних норм, розпоряджень, заборон і санкцій, що забезпечують стійкість цієї соціальної системи. Саме в ході спілкування, співробітництва та спільної діяльності дитини зі світом дорослих відбувається дедалі глибше засвоєння та освоєння культурних цінностей.

Л. Виготський, незважаючи на те, що спеціально не розглядав психологію підліткового віку, проте не включав підлітковий вік до складу дитинства, чітко розмежовуючи дитинство та дорослість. Вчений зазначав, що період з 17-18 років є скоріше початковою ланкою в ланцюзі дорослості, ніж кінцевою ланкою у розвитку дитини [40; 41]. Отже, на відміну всіх попередніх концепцій, де підлітковий вік традиційно залишався не більше дитинства, він уперше було визначено Л.С. Виготським як початок зрілого життя.

Важливо, що психологічний зміст раннього підліткового віку пов'язане з розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення та вступом у доросле життя. У цей період молода людина утверджує себе у обраній сфері, освоює професію, і саме у пізньому підлітковому віці починається професійна підготовка. М.Я. Віленський та Р.С. Сафін наголошують, що у підлітковому віці людина максимально працездатна, витримує найбільші фізичні та розумові навантаження, найбільш здатна до оволодіння складними прийомами інтелектуальної діяльності. Найлегше засвоюються всі необхідні для обраної професії знання, вміння та навички, формуються необхідні спеціальні особистісні та функціональні якості (організаторські здібності, ініціативність, сміливість, кмітливість, точність та акуратність, швидка реакція тощо) [36, с. 13-15].

Центральними психічними процесами ранньої юності є розвиток свідомості та самосвідомості як найбільш значущих, базових визначень психіки особистості. Завдяки розвитку свідомості в юності формується цілеспрямована регуляція ставлення до навколишнього світу, себе і своєї діяльності. Крім того, до новоутворень юності І. Кон відносить розвиток самостійного логічного

мислення, зорової пам'яті, індивідуального стилю розумової діяльності, інтересу до наукових досліджень [31, с. 169-181]. Найважливішим новоутворенням цього періоду є самопізнання, яке суть — адекватне ставлення себе. Воно включає пізнавальний елемент (відкриття свого «Я»), понятійний елемент (уявлення про свою індивідуальність, якості та сутність) та оціночно-вольовий елемент (самовагу, самоповагу). Розвиток рефлексії, тобто самосвідомості у формі міркувань про власні переживання, почуття та думки, викликає критичну переоцінку сформованих раніше цінностей і сенсу життя.

Традиційно юність розглядалася в контексті завершення та згортання процесів психічного розвитку та характеризувалася як найбільш відповідальний та критичний період онтогенезу. Аналіз психологічної літератури показав, що останнім часом у вітчизняній психології набуває поширення концепція безперервного розвитку, згідно з якою розвиток є еволюційно-інволюційним поступальним рухом, що не припиняється до кінця життя. Це дозволило припустити: якщо психічний розвиток продовжується протягом усього онтогенезу та його показниками є психічні новоутворення та особливості, характерні для кожного вікового періоду (що знайшло відображення у численних періодизаціях вікового розвитку), то для періоду юності, що характеризується інтенсивним розвитком усієї структури особистості та інтелектуальної системи, зокрема, характерні також специфічні психічні новоутворення та особливості психіки. Дослідження показали, що у молодому віці відбувається подальший психічний розвиток людини, складна перебудова психічних функцій в інтелекті, змінюється вся структура особистості у зв'язку з входженням у нові, ширші та різноманітні соціальні спільності [31, с. 169-181].

Протягом життя засвоюються правові цінності, правові норми, стандарти правової поведінки. Відомо, що з казок дитина отримує перші правові уявлення, в сюжетно-рольових іграх вона набуває розуміння функцій права та його представників, поступово формує хоч і примітивну, дитячу, але свою картину правового життя. З віком, у міру розширення кола спілкування,

ускладнення діяльності і виконуваних ролей, ця сфера свідомості інтенсивно збагачується і розвивається [2, с. 112-114].

У підлітковому, ранньому юнацькому віці, у міру збагачення і все глибшої інтеріоризації ціннісно-нормативна система особистості набуває більшої автономності та незалежності від зовнішніх впливів. Вона починає виконувати функцію своєрідного фільтра для впливу об'єктивних обставин. З часом чинники внутрішньої детермінації поведінки починають набувати все більшого значення. Людина вже не тільки і не стільки пристосовується до існуючих обставин, скільки вибирає і перетворює їх у бажане для себе русло, відповідно до власної концепції прав і обов'язків, можливих і очікуваних санкцій.

Дослідження закономірностей становлення особистості в молодшому підлітковому віці як періоді інтенсивного інтелектуального розвитку, становлення навчально-професійної діяльності, входження в нове, доросле життя дозволяє говорити про значні психологічні передумови для розвитку і становлення правової особистості. свідомість у студентів коледжу.

У шістнадцять років рівновага у психіці юнака (порівняно з підлітком) уже відновлюється, бунтарство поступається місцем внутрішній незалежності, емоційній врівноваженості, комунікабельності, прагненню в майбутнє. Проте, як відзначають багато дослідників, у шістнадцятирічному віці прояви максималізму - завищеного, нереалістичного ідеалу - зберігаються досить довго - будь-яка дійсність може здаватися похмурою, породжуючи песимізм і відчай.

В.П. Кутішенко запропонував вікову періодизацію, згідно з якою студентський вік відповідає періоду ранньої дорослості [43, с. 35-36].

Відповідно до усталеної традиції вікової періодизації у вітчизняній психології, цей вік зазвичай відповідає періоду ранньої юності. По нижньому поріг цей віковий період практично збігається з підлітковим, при цьому хронологічні межі юності в останні роки все більше коливаються, що можна пояснити як прискоренням фізичного та статевого дозрівання, так і подовженням періоду навчання, що призводить до пізнішої дорослості. Період

ранньої юності визначається як перехідний період від дитинства до дорослості, який супроводжується психологічною перебудовою, тісно пов'язаною із соціальним середовищем, від реалій якої залежить формування особистості [46, с. 27].

У науковій літературі, присвяченій соціальному контингенту студентів, переважають дослідження, присвячені аналізу основних психологічних та, зокрема, вікових особливостей інтелекту, вольової та емоційної сфер. Особливості професійної свідомості та мислення у ранній юності були предметом дослідження Д. М. Бойко [10], особливості формування правової культури молоді визначались В. Головченко [22]; формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання досліджувались О. Косаревською [40].

Багато робіт присвячені психолого-педагогічним аспектам формування особистості студента, а саме: факторам соціально-психологічної адаптації студентів до нових умов навчання; особливостям самостійної роботи щодо окремих дисциплін; індивідуально-психологічних особливостей; детермінантам мотивації досягнення тощо.

Огляд наукових джерел можна узагальнити в наступних тезах. У сфері навчання та підвищення кваліфікації студенти коледжу характеризуються активністю та відкритістю у спілкуванні; орієнтація на соціальне схвалення; загальна нормативність поведінки; низький рівень розвитку соціального інтелекту, що компенсується характеристиками загального інтелекту – винахідливістю та швидкістю навчання. Водночас для багатьох студентів коледжів характерні: затримка професійного самовизначення внаслідок раннього та психологічно необґрунтованого вибору навчального закладу; • лінь і низька мотивація до навчання; • психологічно необґрунтований вибір професії; • зовнішній локус суб'єктивного контролю за поведінкою у сфері невдач, сім'ї та здоров'я з внутрішньою атрибуцією у сфері досягнень та міжособистісної взаємодії; • домінування стратегій уникнення невдач у навчальній діяльності; незначна вага мотивів успіху.

Обґрунтовуючи генезис когнітивних компонентів правосвідомості студентів, вчені приходять до висновку, що за адекватних умов формування різних видів діяльності правосвідомість формується саме в підлітковому віці. «Когнітивні компоненти правосвідомості студентів – це форма позитивної діяльності, спрямована на вирішення проблемних ситуацій, що виникають у процесі навчання та виховання, внутрішній зміст якої складають духовно-ціннісні орієнтації особистості».

Накопичений емпіричний і теоретичний досвід дозволяє стверджувати, що період молодості є сенситивним для розвитку основних соціогенних можливостей особистості, а навчання в школі, технікумі та університеті створює умови для розвитку всіх рівнів психіки. Стосовно контексту нашого дослідження можна стверджувати, що під час навчання у вузі (особливо, коли там створені належні умови для правової освіти) цілеспрямовано формується правосвідомість.

Спочатку зовнішні стандарти належної поведінки під впливом наслідування поведінкових зразків, навчання, санкцій та інших соціальних явищ інтеріоризуються, включаються у свідомість особистості, оформлюючись у певну ціннісно-нормативну модель. І. А. Дідук розглядає цю модель як «продукт індивідуального досвіду особистості та колективного досвіду макрота мікросередовища, що сприймається через моделі поведінки та систему цінностей» [30, с. 102-113]. Завдяки йому формуються перші елементи правової культури.

Молодь є особливим суб'єктом-носієм правосвідомості, специфіка якого визначається віковим критерієм. Правова свідомість молоді визначається її загальною соціальною спрямованістю, структурою ціннісних орієнтацій особистості, зокрема, морально-етичними установками. Значний вплив на формування та розвиток правової свідомості молоді мають такі фактори макросередовища: соціально-економічні, соціально-політичні, духовні умови життя в суспільстві; і мікросередовище: сім'я, клан, групи спілкування.

Основу нашої дослідницької вибірки становлять студенти – покоління нового типу, звільнене від ідеологічного гніту та догматизму, вільне в думках і переконаннях, у словах і діях, прагматично орієнтоване, чутливе до нових цінностей. Студентство є носієм усіх основних характеристик і проблем молодіжного середовища, з усіма його суперечностями та найкращими якостями. Це найбільш чутлива до змін категорія населення, в якій відбувається глибокий особистісний і соціальний розвиток, інтенсивне формування світогляду, засвоєння соціальних цінностей і правових норм.

Рівень правосвідомості студентів, як і рівень їх правової культури загалом, різняться залежно від віку та спеціальності навчання. Правові знання набувають студенти двома основними способами – життєвим та навчально-професійним. Так, за даними опитування О.А. Коломійцевої, у більшості студентів (близько 90%) правосвідомість побутова. Загалом у студентів-юристів рівень правосвідомості вищий, ніж у студентів інших факультетів, що цілком закономірно. На питання, який із соціальних регламентів для студентів є найважливішим – мораль чи право, близько половини опитаних визнали мораль і право ідентичними категоріями соціального регулювання власної поведінки. Крім того, до 90% опитаних вважають судову систему корумпованою; менше половини почуваються здатними захищати свої інтереси правовими засобами; більше 60% готові давати свідчення у суді.

Докладніше проблему правосвідомості молоді вивчала українська дослідниця О.В. Дробот. Вона проаналізувала психологічні особливості відображення сучасними студентами об'єктивної правової реальності, що дозволило провести семантичну інтерпретацію правових уявлень студентів та виявити категоріальну структуру їх правових уявлень [32, с. 342-343]. Які значущі правові поняття притаманні сьогodнішній студентській молоді? Студенти асоціюють право насамперед із законом (72,2% опитаних), поліцію — з контролем (75%), а права визнаються цінними (72,2%). Вони також переконані, що злочин має бути покараний (77,8%), борг — це необхідність (72,2%), Конституція захищає їхні права (75%), і більшість із них пов'язують її з

єдністю (75%). Як свідчить аналіз суджень студентів, людина насамперед вирішує завдання узгодження власних розпоряджень із соціальними та правовими вимогами. У цьому логіка координації показує явну тенденцію залежності від правових норм, але таке підпорядкування досить суперечливо. По-перше, студенти негаразд високо оцінюють правові принципи соціальної взаємодії, як визнають владно-державний характер підпорядкування закону; по-друге, пов'язують забезпечення ефективності закону не з повагою та довірою, а з контролем правоохоронних органів (страхом бути покараним); по-третє, хоча випробувані і визнають необхідність виконання свого обов'язку, вони відчують «залежність», «безправ'я» замість усвідомлення необхідності жити у злагоді, що неможливо без взаємних зобов'язань.

Більшість молодих людей має рівень інтуїтивного усвідомлення та розуміння права, їм властива стереотипність мислення, вузькість, деформація логіки правових явищ, перенасичення абстрактними константами та прояви неприйняття особистості. Такі уявлення ґрунтуються на прийнятих особою моделях сприйняття та оцінки, що відображають неусвідомлення нею адекватних мотивів підпорядкування закону та, відповідно, відсутність особистого розуміння. І лише 19,9% респондентів пояснюють зв'язки розумінням логіки перебігу правових явищ, причинно-наслідкових зв'язків, доцільності та саморозумінням ситуації.

Загалом автор приходиться до трьох важливих висновків: по-перше, у свідомості респондентів правові ідеї представлені в загальноприйнятій площині соціально-правових норм; при цьому спостерігається загальна орієнтація на дотримання існуючих правил, а точніше – схильність до залежності, навіть до смирення. По-друге, система правових уявлень, що склалася в студентів, представлена на рівні стереотипів, хоча й відрізняється за рівнем усвідомлення правових понять. По-третє, правові поняття характеризуються незбалансованим зв'язком, оскільки право розглядається в контексті залежності, контролю та страху покарання, а не свободи, захисту та порядку. Тобто право в нашому

суспільстві успішно виконує лише контрольну функцію, тоді як охоронна, наставницька та функціональна складові суттєво деформовані.

У дисертаційному дослідженні О. А. Коломійцева теоретичному аналізу також піддаються основні соціально-правові норми, що регулюють соціально-правову поведінку студентської молоді [38, с. 123-124]. Визначено, що соціально-правова поведінка молодої людини залежить від впливу таких соціально-психологічних факторів, як когнітивні, емоційно-вольові, мотиваційні, ціннісно-сміслові та соціальні. Формуванню просоціальної правової поведінки істотно сприяють такі риси особистості, як замкнутість, низька тривожність і психотизм. Зокрема, студенти з внутрішнім локусом контролю виробляють значно більше просоціально орієнтованої поведінки, ніж студенти з зовнішнім локусом контролю. Останні здебільшого не можуть сформувати свої соціальні кола та конструктивно контролювати свої неформальні стосунки з іншими. Слабо усвідомлені власні життєві орієнтації студенти сприймають соціально-правові категорії як фактори виключно зовнішнього впливу, диференціюють їх за ступенем реальної сили і не вважають внутрішніми імперативами своєї поведінки.

Студентська молодь перебуває у такому віковому періоді, коли вдосконалюються когнітивні навички та здатність до співчуття чи емпатії. Навчаючись у вузі, студенти усвідомлюють можливі протиріччя між різними моральними переконаннями, роблять узагальнення та формують власну думку про те, що є просоціальним, а що антисоціальним. При цьому поведінка молодої людини може бути змінена психокорекційними впливами на когнітивному та ціннісно-смісловому рівнях свідомості. Такі впливи дозволяють підвищити самооцінку студентів та підняти загальний рівень їх змістовних життєвих орієнтацій. Зокрема, комплекс соціально-психологічних заходів, спрямованих на підвищення інтеріоризації особистістю правових категорій, тотожних соціально-економічним перетворенням, що відбуваються у суспільстві, у поєднанні з когнітивними та логотерапевтичними методиками у комплексній психотерапевтичній програмі О. Коломійцевій дали позитивні

результати щодо зміни відповідного ставлення студентів як до себе, так і до навколишньої дійсності: змінилося ставлення особистості до власних думок, переконань та поведінки, до певних правових категорій, підвищився загальний рівень її смислових орієнтацій.

У дисертаційному дослідженні Н.Г. Манойло було розроблено та впроваджено в освітній процес комплекс методів правового виховання та освіти студентів. Автором встановлено, що колективні та групові форми навчальної діяльності мають більший вплив на формування таких елементів правової свідомості студентів, як оціночні судження та правові установки та переконання, порівняно з індивідуальними формами навчальної діяльності [47].

В основу моделювання лягло загальновизнане розподіл повсякденного правосвідомості з погляду його змістовної структури на такі структурні компоненти, як когнітивний (погляди, уявлення, ідеї про право), емоційний (почуття, емоції, що актуалізуються правом) і поведінковий (установка на певне). Функціональна структура правосвідомості представлена наступними його функціями: пізнавальною, оцінювальною та регулятивною, які розуміються як основні напрямки його впливу на суспільне життя.

Враховано, що правосвідомість як психологічний феномен, а отже, духовне суспільне начало, має значний мотиваційний вплив на суспільні відносини, правову поведінку та є одним із провідних чинників розвитку правової активності особистості.

За результатами проведеного аналізу було укладено Модель правової свідомості осіб юнацького віку (рис.1.1.).

Рис. 1.1 Зміст правової свідомості у осіб юнацького віку

Правовий активізм є якісно вищий рівень правомірної поведінки особистості і трактується у тих суспільно корисного поведінки людини. Маргінальна поведінка як така, обумовлена деформацією правової свідомості особистості, є проміжним варіантом правомірної та протиправної поведінки особистості.

Аналіз структурно-динамічних закономірностей формування правосвідомості сучасної молоді виявив такі властивості (атрибуції):

інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобокості і схематичність правових принципів, сприйняття норм як елемента соціального порядку, перенасиченість абстрактними константами, тичному використанню законів задоволення власних потреб. Виявлено небажання молоді усвідомлено визнавати закон основною умовою правового акта.

Правосвідомість осіб ранньої юності може відчувати різні деформації, які призводять до протиріч у співвідношенні когнітивних та емоційних компонентів правосвідомості: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, маргінальна правосвідомість, перероджена правосвідомість, своєрідна ломка правових стереотипів, негативний правовий радикалізм. Це впливає на сприйняття молоддю правової дійсності та формування готовності чи неготовності до правомірної поведінки.

Отже, аналіз структурно-динамічних закономірностей формування правової свідомості сучасної молоді дозволив зробити наступні узагальнення. Для правових уявлень студентської молоді характерні: інтуїтивність, стереотипність, спрощеність, поверховість, однобічність і схематичність відображення правових засад, сприйняття норм як елемента суспільного ладу, перенасиченість абстрактними константами, прояви особистісного неприйняття і невдоволення, схильність до прагматизму. Виявлено небажання молоді свідомо визнавати право головною умовою правового акту. Формування правової особистості сьогодні акумулює соціально-психологічний потенціал упорядкування життя особистості. Відбувається своєрідний злам правових стереотипів.

При адекватному впливі на особистість соціально-психологічних факторів площа простору соціально-правової поведінки збільшується, а площа асоціальної – зменшується. Остання витісняється за межі соціальної реальності.

Значний вплив на формування правової свідомості студентської молоді мають колективні та групові форми правового виховання.

Отже, проведений аналіз наукової літератури з проблеми правосвідомості та громадянської компетентності дозволив нам зробити наступні висновки:

1. Правосвідомість – це форма суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які характеризують ставлення людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним.

2. Структурно в правосвідомості визначаються три рівні: пізнавальний (раціональний), оцінний (емоційний) і вольовий (поведінковий).

3. Правосвідомість є результатом правової соціалізації. Формування правосвідомості в онтогенезі – це складний та багатofакторний процес, який проходить ряд етапів та опосередкований умовами виховання та характером того мікросередовища, в якому формується особистість.

4. Формування громадянської культури і якісного її рівня – громадянської компетентності – є аспектом розгляду багатьох сучасних досліджень із соціології, політології, педагогіки, психології. Поняття громадянської компетентності може бути розглянуте в сукупності кількох теоретичних підходів: галузеві підходи до проблеми дослідження – соціологічний, психологічний, педагогічний, соціально-педагогічний – так і загальнопедагогічні – компетентнісний та аксіологічний.

5. Молодіжній правовій свідомості властива суперечливість та несталість її змістових елементів.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ В КОНТЕКСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

2.1. Організаційні та змістовні аспекти дослідження правосвідомості майбутніх фахівців соціономічного профіля.

У цьому розділі розкриваються методологічні основи вивчення правосвідомості особистості як окремого предмета наукового дослідження; подано загальну інформацію про методи та описано особливості їх використання в даному емпіричному дослідженні; нами проаналізовано асоціативні мікро- та макрополя основних концептів повсякденної правосвідомості сучасної молоді; продемонстровано результати семантизації студентами ситуацій насилля, а саме - морального; висвітлено значущі для правосвідомості параметри особистісного «Я» студентів та курсантів університету та академії.

Методологічні основи вивчення правосвідомості як окремого предмета наукового дослідження були закладені у фундаментальних працях І. Ільїн, В. Малахов, О. Ратінов.

Першоосною і методологічною основою вивчення нашої теми є її культурно-історична детермінованість. «Специфічна суспільна правосвідомість у своїй реальності постає лише як історично та культурно зумовлена», — зазначає Малахов. Системоутворюючі ідеї російської правової культури як ідеї правди, милосердя, служіння і страждання автор розглядає як похідні від домінуючих релігійно-моральних моментів російської духовності. Системоутворюючими ідеями західноєвропейської правової культури є ідеї свободи, права, громадянського суспільства та прав людини як породження домінуючих політико-раціоналістичних моментів у західноєвропейській духовності. Ми приймаємо позицію щодо культурно-історичної детермінованості правосвідомості, але не ставимо перед собою завдання визначити її цивілізаційний вектор. Звичайну правосвідомість студентів ми розглядаємо як варіант суспільної правосвідомості, зумовлений культурно

(українське суспільство), субкультурно (студентська молодь), історично (початок ХХІ ст.).

На думку Л. М. Фальковської, якщо правосвідомість виступає як безпосередній провідник права на соціальну практику, то логічно, як і правове, і девіантне поведінка суб'єкта визначається певним набором властивостей і особливостей правосвідомості. Тому отримання адекватної інформації про зміст, стан та зміни правосвідомості різних соціальних верств, груп та регіонів є нагальною практичною потребою, актуальним психоправовим дослідженням [52, с. 337-348].

З одного боку, будучи невід'ємною частиною правової культури різних спільнот, звичайне правосвідомість може бути пізнане саме у контексті культури цих спільнот, тобто з урахуванням тих культурних елементів, у яких вона об'єктивується. При цьому дослідницькі процедури та методики мають будуватися з урахуванням культурних особливостей досліджуваного середовища (мова, вік, освіта, побут тощо). Наприклад, методика, придатна вивчення правосвідомості неповнолітніх чи міських жителів, може виявитися неприйнятною для дорослих чи жителів сільської місцевості. Це актуалізує вивчення повсякденного правосвідомості студентства як великої соціальної групи молоді.

З іншого боку, авторка підкреслює, що реальність відображається у правосвідомості особливим чином: «(...) вона має особливу мову, систему понять та категорій, особливі критерії та методи оцінки. Іншими словами, правосвідомість має свій пізнавальний апарат, свою систему цінностей та методів оцінки, свої методи управління практичною діяльністю» [52, с. 337-339]. У цьому контексті молоді люди – студентство – є носіями повсякденної правосвідомості зі своєю, ще не вивченою специфікою понять, категорій, особливих критеріїв та методів оцінки.

Другим принципом дослідження є вихідне становище психологічної науки про єдність свідомості та діяльності. У цьому контексті правосвідомість формується в процесі та в результаті діяльності та виявляється в ній

реалізованим. Стосовно проблеми нашого дослідження це означає, що звичайне правосвідомість може бути пізнане за результатами його функціонування, але йдеться не про функціонування правосвідомості у професійній діяльності, а про його функціонування на повсякденному рівні, тобто у напрямі правової поведінки.

Вивчення правової свідомості має відбуватися через реконструкцію форм правової свідомості в реальних діях суб'єктів, що ставить методологічне питання про матеріал дослідження. З методологічної точки зору, крім стандартизованих і нестандартизованих методів, правильно використовувати результати досліджень продуктів діяльності. Так, якщо продуктами професійної юридичної діяльності є директивні акти, наукові праці, правова документація (наприклад, кримінальні справи), твори журналістики, вербальні прояви свідомості в офіційному спілкуванні, то продуктами повсякденної правосвідомості є вербальні прояви свідомості в неофіційному спілкуванні (розповіді, анекдоти, чутки, листи, щоденники тощо).

Дослідники правосвідомості слушно торкаються проблеми методологічних труднощів вивчення цього явища, пов'язаного з питанням методології. Так, у більшості досліджень правової свідомості досліджуваним пропонується відповісти на низку питань про основи законодавства, порівняльну вагу різних правопорушень, ефективність правоохоронних органів. Практичне засвоєння наявних знань визначається за допомогою сюжетів, яким дається елементарна правова кваліфікація та визначаються можливі правові наслідки описаних ситуацій. Оцінні судження можуть бути отримані в емпіричному дослідженні з більшою чи меншою мірою відповідності істинній думці респондентів. Проте «одинична оцінка навіть найгострішої конфліктної ситуації дає більш-менш точне уявлення лише про ієрархію окремих суперечливих цінностей, вказуючи лише на перевагу одних над іншими в тій чи іншій ситуації. Про включення цих переваг до мотивів можливої поведінки за таким статичним показником поки що не можна судити» .

Не менш гостро стоїть питання про одиниці свідомості, що повертає нас до методологічних дискусій у психологічній науці першої чверті ХХ ст. «Не всі елементи правосвідомості ще доступні емпіричному дослідженню через відсутність адекватних методів і процедур, які дозволяють їх ідентифікувати, описати та виміряти. – пише Л. Фальковська. – Це відбувається тому, що більшість психічних явищ є злиттям багатьох психічних елементів. Тому необхідно визначити елементи правосвідомості, доступні для емпіричного вивчення та тлумачення» [52, с. 337-338].

Досліджувану вибірку склали 70 осіб. Вони є студентами Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка психолого-педагогічного факультету та курсантами Пенітенціарної академії України. Демографічний склад вибірки становить 16 осіб чоловічої статі, 54 особи жіночої статі, загальна кількість – 70 осіб.

Під час проведення даного дослідження юнаки і дівчата були зацікавлені в досліджуваній тематиці, цікавилися даною темою та виконували методики із захопленням, висловлюючи позитивне судження щодо права, правової системи держави.

Відповідно до поставленої мети та висунутих завдань нами було підібрано методи дослідження.

Для виміру показників типів ставлення до права як прояву правової свідомості дослідникам було запропоновано методику «*Ставлення до права*», розроблена Д. Безносомим. Правова толерантність виявляється у правовому реалізмі — позитивному ставленні до права, нормальному правосвідомості, що з знанням і позитивної оцінкою законодавства, визнанням права основним регулятором поведінки у суспільстві, лояльним ставленням до правової системи суспільства.

Деформоване ставлення до права (правова нетерпимість) має кілька різновидів. *Правовий скептицизм* - критичне, недовірливе ставлення до права, сумніви у здатності правової системи виправити недоліки організації суспільства та поведінки людини. *Правовий конформізм* - визнання авторитету

правової системи в суспільстві, бездумне підпорядкування законам, засноване на їхньому незнанні, відсутності інтересу до правової системи. *Правовий цинізм* — свідоме зневага роллю права у суспільстві, свідоме порушення його норм, надія на власні сили та здатність долати суспільні правові відносини, нав'язувати свою волю іншим, самому диктувати правила поведінки, не підкоряючись нормам права, прийнятим у суспільстві, створюючи свої правила. *Правовий фетишизм* - установка, що розглядає право як об'єкт сліпого поклоніння, що приписує закону, право магичне всемогутність. *Правовий інфантилізм* - установка, заснована на незнанні або недостатньому знанні правових норм, в основі якої лежить уявлення про те, що в суспільстві можна спокійно жити без проблем, не знаючи закону, не цікавлячись ним. *Правовий ідеалізм* - установка, в основі якої лежить уявлення про те, що тільки правова система може внести зміни до суспільства, правильні та добрі закони можуть призвести до процвітання суспільства. *Правовий нігілізм* - установка, в основі якої лежить повне заперечення будь-якої соціальної цінності права та його здатності бути засобом регулювання суспільних відносин.

Рефлексію ми досліджували за допомогою *методики, розробленої А.В. Карповим, призначеної для вимірювання рівня розвитку рефлексії у особистості* (Додаток А). В даній методиці є п'ять шкал: ретроактивна рефлексія, рефлексія теперішньої діяльності, рефлексія майбутньої діяльності, рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми та загальна рефлексія. *Ретроактивна рефлексія* – проявляється в схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності і завершених діях. *Рефлексія теперішньої діяльності* – забезпечує самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, здібність суб'єкта до відношення своїх дій з ситуацією і їх координацією з мінливими обставинами і своїм станом. *Рефлексія майбутньої діяльності* – відноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності, поведінки, плануванням і прогнозуванням можливих результатів. *Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми* – направлена на

обдумування і оцінювання своїх дій у взаємозв'язку і відношеннях з іншими людьми.

Для діагностики складових буденної свідомості було використано методику *«Здоровий глузд, мораль, право, економіка та екологія» В.О. Скребця* (екопсихологічний тест). Тест має 4 основні шкали (моральна, правова, економічна та екологічна свідомість), 3 субшкали (когнітивна, поведінкова складові та у сфері «Я»-концепції), 2 додаткові шкали (емоційного та раціонального початку в категорії здорового глузду).

Він призначений для вимірювання психологічного ставлення дорослої людини до екології, економіки, моралі і права. Дозволяє рівною мірою здійснювати психометрію моральної, економічної та екологічної свідомості (для порівняння) в системі заданого діапазону моральних норм. За допомогою тесту можна з'ясувати у кожній сфері свідомості форми її прояву на різних психологічних рівнях: когнітивному, поведінковому та у складі «я»-концепції особистості.

Додатково тест діагностує ментальний тип здорового глузду - за перевагами раціонального чи емоційного його початку.

Отримані дані піддавались статистичному аналізу з наступною якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Математична обробка даних та їх презентація здійснювалась за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS (версія 17).

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.

В результаті правової соціалізації формується правосвідомість, особливості якої можна представити домінуючими типами ставлення до права та правових явищ. Д.С. Безносів виділив вісім типів ставлення до права та правових явищ: правовий реалізм, скептицизм, конформізм, цинізм, фетишизм, інфантилізм, ідеалізм та правовий нігілізм. Толерантне ставлення до права це – правовий реалізм, а деформоване ставлення до права (правова інтолерантність)

це – скептицизм, конформізм, цинізм, фетишизм, інфантилізм, ідеалізм і правовий нігілізм.

Для вимірювання особливостей типів ставлення до права як вияву правової свідомості досліджуваним було запропоновано методику «Ставлення до права», розроблену Д. Безносовим. Отримані результати дали змогу виявити середні рангові показники між двома факультетами: психолого-педагогічним (студенти) та правознавчим (курсанти) за цими типами ставлення до права (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Середні показники вираженості різних типів ставлення до права та правових явищ студентської молоді

<i>Тип ставлення до права та правових явищ</i>	<i>Середні показники різних типів ставлення до права в досліджуваних по факультетам</i>	
	<i>Студенти</i>	<i>Курсанти</i>
Правовий реалізм	36,18	64,82
Правовий скептицизм	55,99	45,08
Правовий конформізм	52,19	48,81
Правовий цинізм	50,16	50,84
Правовий фетишизм	45,70	55,30
Правовий інфантилізм	58,54	42,46
Правовий ідеалізм	40,99	60,01
Правовий нігілізм	55,70	45,30

З таблиці 2.1 видно, що правовий реалізм є найвищим показником серед усіх інших і яскраво проявляється у курсантів (64,82), тобто вони виявляють

позитивне ставлення до права, нормальну правосвідомість, яка пов'язана зі знанням і позитивною оцінкою права. законодавство, визнання права основним регулятором поведінки в суспільстві, лояльне ставлення до правової системи суспільства, (36,18) у студентів психолого-педагогічного факультету майже вдвічі нижчий. Правовий скептицизм (55,92), правовий конформізм (52,19), правовий інфантилізм (58,54) та правовий нігілізм (55,70) більш притаманні ставленню до студентів психолого-педагогічного факультету, ніж курсантам-юристам, де правовий скептицизм (45,08) , конформізм (48,81), правовий інфантилізм (42,46) і нігілізм (45,30). Навпаки, саме правовий фетишизм (55,30) та правовий ідеалізм (60,01) більш виражені у здобувачів вищої освіти ВУАН, ніж у психологів, де виражені фетишизм (45,70) та ідеалізм (40,99). Правовий цинізм загалом отримав майже однакові рейтингові значення між двома групами респондентів, тобто невеликі відхилення в їхніх даних: психолого-педагогічний факультет (50,16), юридичний (50,84).

За цими показниками, чітко виражена тенденція у ставленні до права, між даними студентами та курсантами, а саме по ранговим значенням деформовані форми прояву у студентів психолого-педагогічного факультету більш вищі за показниками, а у курсантів навпаки, їм притаманне толерантне ставлення до права, що може свідчити саме за професійною спрямованістю даної вибірки правовиків, які вивчають право і пов'язують його з майбутньою діяльністю, та студентів психологів, які мають менше відношення до цієї правової сфери життя.

Для дослідження рефлексії у даної вибірки студентів ми використали *методику А.В. Карпова, яка виділяє п'ять видів рефлексії: ретроактивна рефлексія, рефлексія теперішньої діяльності, рефлексія майбутньої діяльності, рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми та загальна рефлексія особистості (табл. 2.2.).*

Таблиця 2.2.

Середні показники вираженості видів рефлексії у студентів

Види рефлексії	Середні показники видів рефлексії в досліджуваних по факультетам	
	Психологічний	Юридичний
Ретроактивна рефлексія	7,34 (1,836)	7,24 (2,006)
Рефлексія теперішньої діяльності	7,04 (2,030)	7,22 (1,898)
Рефлексія майбутньої діяльності	7,20 (2,050)	7,56 (1,971)
Рефлексія майбутньої діяльності	7,20 (2,050)	7,56 (1,971)
Рефлексія спілкування	7,14 (2,167)	7,22 (2,073)
Загальна рефлексія	3,34 (1,996)	3,46 (2,052)

Як бачимо з даної таблиці, по даним у студентів психологів і курсантів - правовиків, не виявилось чіткої відмінності у показниках, з яких не можна вивести відповідної тенденції і висновків. Але, якщо все ж таки опиратися на певні незначні відхилення, то в більшості з видів рефлексії показники вищі у *курсантів правовиків*: рефлексія теперішньої діяльності (7,22), рефлексія майбутньої діяльності (7,56), рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми (7,22) та загальна рефлексія (3,46) і *показники студентів психологів*: рефлексія теперішньої діяльності (7,04), рефлексія майбутньої діяльності (7,20), рефлексія спілкування (7,14) та загальна рефлексія (3,34). Але показники ретроактивної рефлексії, навпаки вищі у психологів (7,34), ніж у правовиків (7,24), що може свідчити саме про направленість психологів аналізувати минулі події та певні ситуації, які залишилися невирішеними для них і які допоможуть у майбутньому, тобто специфічні саме для їхньої професійної діяльності.

Для дослідження здорового глузду ми використали методику складових буденної свідомості «Здоровий глузд, мораль, право, екологія і економіка» В.О. Скребця (еконсихологічний тест). Тест має чотири основні шкали (моральна, правова, економічна та екологічна свідомість), три субшкали (когнітивна, поведінкова складові та у сфері Я-концепції), дві додаткові шкали (емоційного та раціонального початку в категорії здорового глузду). Результати дослідження ми висвітлили в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Середні показники вираженості сфер свідомості у студентів

<i>Сфери свідомості</i>	<i>Середні показники та стандартне відхилення сфер свідомості у досліджуваних по факультетам</i>	
	<i>Студенти-психологи</i>	<i>Курсанти-правовики</i>
Мораль	3,01 (0,651)	2,73 (0,606)
Право	2,76 (0,646)	2,67 (0,685)
Економіка	2,73 (0,717)	2,47 (0,625)
Екологія	2,80 (0,636)	2,46 (0,639)

Оцінюючи дані з представленої вище таблиці, видно, що за всіма сферами свідомості: мораль, право, економіка, екологія вищі показники у психологів, ніж у студентів правового напрямку. Найбільш значні відмінності ми бачимо в моралі та екології, де в психологів: мораль (3,01), екологія (2,80), і правовиків: мораль (2,73), екологія (2,46). Та відмінність на рівні тенденції в економіці у психологів (2,73), правовиків (2,47). Правова сфера взагалі має незначну відмінність у числових показниках, серед інших даних у психологів (2,76), та правовиків (2,67).

У курсантів юридичного факультету в ході обробки результатів не було виявлено статистично значущих зв'язків між емоційним та раціональним

показником здорового глузду та різними складовими психологічної проникливості.

Тому, студенти психологи, чим вище виявляють емоційний і раціональний компоненти, тим менше схильні до безпристрасності та психологічної інтерпретації.

Отже, ми дійшли висновку, що деформовані форми прояву правосвідомості у студентів психологів більш вищі за показниками, а курсантам навпаки, притаманне толерантне ставлення до права.

Показники рефлексії вищі у курсантів - правовиків, ніж у психологів. Існує прямий взаємозв'язок між рефлексією майбутньої діяльності та правовим фетишизмом, тобто сліпим поклонінням праву.

Психологічна проникливість виражена на рівні у студентів та курсантів, тому певної тенденції не прослідковується. Психологічна проникливість корелюється саме з деформованими типами ставлення до права.

Показники здорового глузду: моралі, права, економіки, екології та складових компоненті, а також раціональний та емоційний компоненти вищі у психологів, ніж у курсантів правового профілю навчання.

РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОВЕДЕННЯ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

3.1. Форми та методи правового виховання студентської молоді.

Правове виховання - складне багатогранне явище, одна з форм (видів) виховання. Правове виховання, як постійний безперервний процес, у загальному вигляді є впливом геть свідомість об'єкта виховання з формування в нього індивідуально-личностних вимог, регулюючих його поведінка.

Вимоги правових і різні види правової інформації доводяться до відома об'єктів правового виховання з допомогою конкретних коштів у певній формі. А для правового виховання як цілеспрямованого постійного на людини з метою формування правової культури та активної правової поведінки характерна своя множинність правових засобів і форм.

Показово, що якість множинності форм правового виховання певною мірою залежить від конкретних характеристик об'єкта правового виховання. Інакше кажучи, особливості об'єкта правового виховання визначають ефективність тих чи інших форм правового виховання.

Курсанти та студенти загалом є частиною молоді. Молодь, своєю чергою, є окремої соціальної групою, що грає досить значної ролі у суспільстві. Таким чином, молодь займає важливе місце у виробництві та є, по суті, єдиним джерелом поповнення трудових ресурсів. Молодь є основним носієм інтелектуального та фізичного потенціалу своєї нації, вона характеризується здатністю до продуктивної діяльності у будь-якій сфері людського буття. Молодь здатна швидше інших соціальних груп освоювати нові знання, професії та спеціальності, необхідні в умовах трансформації суспільства [1, с. 6–10].

Курсанти та студенти як складові відносно відокремленої самостійної соціально-демографічної групи «молодь» мають певні особливості: 1) студентська та курсантська спільнота формується з різних соціальних верств суспільства; 2) студенти і курсанти характеризуються особливими умовами життя, праці, побуту, особливою соціальною поведінкою, психологією; 3) для

студентів і курсантів отримання знань і підготовка до майбутньої роботи в науці і культурі є основним і в більшості випадків єдиним заняттям.

Отже, основними специфічними характеристиками студентської та курсантської молоді є вік, особливості психології та поведінки, соціальний статус. Водночас, на нашу думку, основною, вихідною ознакою студентської та курсантської молоді є вік. Саме вік студентів і курсантів визначає особливості їх психічного розвитку та поведінки.

З огляду на виокремлення особливостей студентської та курсантської молоді, на нашу думку, до основних форм її правового виховання слід віднести: правове навчання, правову пропаганду, правове виховання та правове самоосвіта. Правова підготовка - це окремий вид дій, пов'язаних з процесом отримання правових знань, набуття практичних навичок, формування правового світогляду та іншими процесами, передбаченими освітніми програмами, кваліфікаційними характеристиками, які дозволяють підготувати юриста - фахівця своєї справи на достатній професійний рівень. Правова підготовка є першим, основним етапом правового виховання студентської та курсантської молоді. У результаті правової підготовки у курсантів і слухачів формується система правових знань, уявлень і поглядів, тобто формується правосвідомість і навчання відповідному виду правової поведінки. Головною особливістю правової підготовки студентів і курсантів, на нашу думку, є те, що ці групи людей перебувають у молодості, а тому найбільш «відкриті» до набуття нових знань, навичок, оцінок, установок. Проте в процесі правової підготовки студентів і курсантів було б помилкою вважати їх правосвідомість зведеною нанівець, «чистим аркушем».

Правова пропаганда – поширення (певних) правових ідей, знань про законодавчі акти серед населення; цілеспрямована діяльність щодо формування високого рівня правосвідомості та правової культури у членів суспільства, роз'яснення правової політики та поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації з використанням засобів масової інформації та інших форм доведення правової інформації до широких верств населення. Вік та

особливості психології студентів та курсантів дають підстави віднести до найефективніших форм правової пропаганди цієї соціальної групи спеціальні телевізійні програми, відеофільми, художні фільми, які тією чи іншою мірою несуть правові знання, розкривають правові категорії, аспекти правової діяльності. Крім того, зважаючи на широке використання молоддю ІТ-технологій, Інтернету, соціальних мереж, комп'ютерних ігор, на наш погляд, у процесі правової пропаганди студентів та курсантів слід широко використовувати їх можливості та популярність. Юридична освіта загалом – це набуття професії, у нашому випадку студентами та курсантами. На етапі розвитку суспільства можливість отримання знань у сфері не обмежується традиційними засобами масової інформації (телебачення, радіо, журнали, газети). Науково-технічний прогрес та широке використання студентами та курсантами мережі Інтернет розширюють сферу правової освіти. Правове самоосвіта – це цілеспрямована, повсякденна, систематична діяльність людини з оволодіння правовими знаннями, формуванню позитивних правових мотивів та установок, навичок правомірної поведінки, що полягає у самостійних зусиллях, спрямованих на вироблення звички до активної правомірної поведінки.

Однією з найпоширеніших та найефективніших форм правової самоосвіти студентів та курсантів є студентське самоврядування. У свою чергу, до основних способів правової самоосвіти в середовищі студентського самоврядування відносяться наслідування прикладу лідерів студентського самоврядування та пропаганда та засвоєння правових цінностей учасниками підрозділів студентського самоврядування різного рівня (група, факультет, гуртожиток, вищий навчальний заклад), їх подальша екстерналізація (просування цінностей іншим суб'єктам).

На закінчення всього вищевикладеного вважаємо за доцільне відзначити, що всі вищезгадані форми правового виховання студентів та курсантів є елементами єдиної системи та ефективність досягнення мети правового виховання залежить від їх системного «корисного» поєднання та застосування.

3.2 Критерії виміру щодо ефективності здійснення правового виховання серед студентської молоді.

еформування, що відбувається в нашій державі протягом останнього десятиріччя в усіх сферах суспільного життя, супроводжувалося досить тривалими процесами, часто несприятливими для більшості населення. Особливе занепокоєння викликають диспропорції в економіці, вкрай деформована структура виробництва, деформована система відносин власності, значна частина яких побудована на тіньових, корупційних засадах. Існує реальна перспектива збереження та закріплення цих небезпечних явищ. Слід погодитися з авторами монографії «Реформування державного управління в Україні: проблеми та перспективи розвитку» В. І. Семчиком, В. Ф. Сіренком, В. В. Цветковим та іншими за редакцією В. В. Цветкова. Автори слушно зазначають, що ринкові реформи останніми роками проводилися безсистемно, безцільно, а тому не були сприйнятливими для українського народу і мали лише негативні наслідки. Перетворення відбуваються заради перетворень і не відображають законних потреб суспільного розвитку. Цільового обґрунтування немає. Немає перетворень заради перетворень; перетворення необхідні заради суспільних інтересів, заради суспільства[279]. Звичайно, є позитивні зрушення в економіці, політиці, правовій сфері; загальна ситуація в державі дещо покращилася, але водночас складність і динамізм суспільного життя вимагають адекватного впливу на явища та процеси, що відбуваються.

На сучасному етапі суспільного розвитку особливий інтерес для теоретиків і практиків викликає проблема ефективності правової освіти, зокрема з'ясування її поняття, змісту, визначення критеріїв її вимірювання.

Ефективність правового виховання — це міра (ступінь) його активного, позитивного впливу на суспільні відносини, на діяльність і поведінку учасників правового процесу. Вона виявляється в позитивних змінах, які виникають у суспільних відносинах внаслідок переведення вимог правових норм, і взагалі всіх правових приписів, у свідомість, свободу, а відповідно і в поведінку особистості. Результати впливу правового виховання на свідомість особистості

відображаються у сфері реального життя, у суспільних явищах і процесах, діяльності та поведінці учасників суспільних відносин.

Поряд з цим слід зазначити, що між процесом правового виховання та його кінцевим результатом існує взаємозв'язок, який полягає у зміні рівня правової свідомості, правової культури, законослухняності, правомірної поведінки та соціально-правової активності громадян. індивідуальний.

Але слід зазначити, що ця проблема не є новою, термін «ефективність» вживається досить часто як у науковій та іншій літературі, так і на практиці та в повсякденному мовленні. У різні часи проблема ефективності правового виховання була об'єктом дослідження багатьох учених. Крім того, ця проблема досліджується за допомогою соціологічних, педагогічних, статистичних і математичних методів. Ефективність – загальний ступінь оцінки теорії і практики правового виховання.

Деякі твори філософського змісту містять аналіз поняття ефективності та ефекту. Ефект (з лат.) — дія, результат чого-небудь. Ефективний (з лат.) — надання певного ефекту [41, с. 229-230].

У філософських словниках, як і інших джерелах, які вважаються філософськими, ми бачимо, що це поняття досі відсутнє. Відповідно, зміст категорії ефективності найчастіше використовуються серед економістів. Економічна ефективність - це результат господарської діяльності, господарських програм та заходів, що характеризується ставленням отриманого економічного ефекту до витрат ресурсів, зумовленим отриманням цього результату, досягненням найбільшого обсягу виробництва при використанні ресурсів певної ціни.

Ця категорія, з погляду економіки, свідчить про рівень економічного розвитку країни, її функціонування та перспективи на майбутнє. Соціальна ефективність має певну самостійність і виступає приватним критерієм ефективності соціальної роботи. Це очевидно, але вся складність полягає у розкритті змісту соціальної ефективності. Відповідь на питання про існування

та зміст соціальної ефективності необхідно шукати у визначенні соціального змісту праці, у тому числі й управлінського.

Під ефективністю управління слід розуміти передусім результат, який можна порівняти з витратами на його досягнення. У цьому необхідно пам'ятати як прямі витрати на систему управління, а й витрати, використовувані реалізації системи управлінських рішень. Але слід зазначити, що кількісно та якісно виміряти цей показник украй складно. Тому поясненням служать відомі причини, що визначають досягнення кінцевого результату, обсяг і змістом управлінської діяльності, але ці причини не завжди можна коректно пояснити за допомогою відповідних кількісних характеристик. Основою досягнення належного результату ефективності управління є насамперед наявність відповідних особистісних та професійних якостей у керівників, а також тих співробітників, які працюють над її підвищенням. Ефективність управлінської діяльності в цілому залежить не тільки і не стільки від особистісних якостей керівника, скільки від соціального середовища: наукової організації всіх сторін суспільного життя, плановості та економії використання природних, матеріальних, людських та організаційних ресурсів суспільства, національної згоди та політичної стабільності, від багатьох факторів матеріального, соціально-політичного та етичного характеру.

Ефективність - це результативність процесу, операції, проекту, яка визначається як відношення ефекту, результату до витрат, що зумовлюють його отримання. Відповідно, ефект - це досягнутий результат у його матеріальному, соціальному, грошовому відносінах. Економічні, соціальні, управлінські тощо поняття ефективності не слід «механічно» переносити у сферу правової освіти, оскільки йдеться не про виробництво продукції, матеріальні витрати, витрати суспільної праці тощо, а про складне і багатогранне явище, має свої особливості, сутність, зміст, мету та завдання.

При цьому слід зазначити, що необхідно використовувати прогресивні результати різновидів дослідження ефективності, оскільки економічні, соціальні та управлінські чинники впливають на будь-яку діяльність, у тому

числі й на правоосвітню. Але при цьому єдиного підходу до визначення поняття «ефективність», не кажучи вже про «ефективність правової освіти», не знайдено, що породжує термінологічну та концептуальну суперечку серед науковців і практиків. Науковці стверджують, що ефективність — це результат цілеспрямованих дій людей для досягнення чітко поставлених цілей. Це, звичайно, наслідок свідомих дій людей, оскільки позитивного результату можна досягти випадково, не гнавшись за його результатом. Мабуть, слід також нагадати, що ефективність означає певний зв'язок між діями людей і досягнутими ними результатами.

У 70-ті роки були зроблені окремі спроби визначити поняття «ефективність юридичного виховання» та його класифікувати. Що стосується правового виховання, то в найзагальнішому вигляді це співвідношення між досягнутим результатом правових заходів і соціальною метою, заради якої такі заходи проводяться.

Ефективність є найважливішим показником, що характеризує роль правової освіти у підвищенні рівня правової культури та правової свідомості населення, зміцненні законності та правопорядку. Ефективність правового виховання в цілому залежить від відповідності між реальною поведінкою суб'єктів правовиховного впливу та правами та юридичними обов'язками, які закріплені за цими суб'єктами.

Деякі аспекти ефективності правового виховання окремих категорій населення розглядав О.О. Ганзенко [20, с. 23-27]. Відповідно, під цим визначенням він пропонує розуміти зв'язок результату з комплексом подій, що характеризують цю діяльність. Цікавою є також спроба визначити параметри ефективності правового виховання, серед яких слід виділити стан дисципліни в навчальному закладі. І. Самощенко вважає, що забезпечення ефективності правового виховання є реальним досягненням його мети, яку ця діяльність ставить перед собою. Оскільки правове виховання повинно призвести до підвищення рівня правових знань і переконання в необхідності дотримання законів, критерії і показники його ефективності необхідно шукати в таких

суспільних явищах, які виражають рівень знання права, ступінь переконання в необхідності законності, почуття нетерпимості до її порушень.

Вище зазначений науковець, за допомогою анкети досліджував проблему підвищення ефективності правової пропаганди як однієї з форм правового виховання. На його думку, підвищення ефективності правової пропаганди та правового виховання в цілому передбачає виявлення всіх невикористаних можливостей. Водночас дані досліджень свідчать, що суттєвим недоліком легальної пропаганди є її низька емоційність. У 80-х роках були проведені дослідження ефективності правового виховання, зроблена спроба уточнити його поняття, сутність і зміст, визначити критерії ефективності та методику їх вимірювання.

Цю проблему активно дослідив В. Головченко, який пропонує розглядати ефективність правової освіти у вузькому та широкому значенні. Зв'язок між метою правової освіти та її результатом є ефективність правової освіти у вузькому значенні [23, с. 120-123].

У широкому значенні це означає його здатність реально, при найкращому використанні освітніх засобів, у оптимальні терміни та з найменшими витратами, позитивно впливати на засвоєння громадянами правових знань, їх переконань, мотивів та установок відповідно до потреб будівництва держави, за певного рівня правосвідомості населення.

В. Головченко також пропонує диференціювати ефективність правової освіти на: високоефективну, середньоефективну, малоефективну, неефективну (нульову ефективність) [23, с. 120-123].

Високоефективним можна назвати таку правову освітню діяльність, результат якої за незмінних умов впливу на освічене соціальне середовище та економічні чинники став настільки позитивним, що він дорівнює або наближається до ідеалу, задуманого як мету.

Середньоефективну юридичну освітню діяльність можна віднести до юридико-освітньої діяльності, яка забезпечує досягнення заданих результатів

без затягування запланованих термінів і відповідає сучасному рівню вимог до неї.

Неефективною буде така юридико-освітня діяльність, позитивні результати якої суттєво нижчі за передбачувані та пов'язані з необґрунтованими витратами людської праці та матеріальних ресурсів.

Неефективною можна назвати юридико-освітню діяльність, яка нездатна принести позитивний результат у передбачуваному напрямі або хоча б дати тимчасовий позитивний ефект і при цьому призвести до необґрунтованих витрат людської праці.

На наш погляд, дана диференціація ефективності юридичної освіти є корисною для дослідження та вимірювання ефективності процесу юридичної освіти. Поруч із, однією з її недоліків, з погляду, є виділення малоефективних (нульова ефективність), оскільки саме поняття «ефективність» вже дає підстави сподіватися отримання належного результату.

Ми вважаємо, що термін «неефективність» можна використовувати стосовно юридико-освітнього заходу, який не приніс позитивного результату, а не юридичної освітньої діяльності в цілому.

Отже, проблема визначення ефективності, як і відповідного управління нею, передусім стосується якості, яка є важливим фактором регулювання процесу правового виховання.

Заслуговує на увагу монографія Д. Керімова, Н. Кобець, А. Міцкевича та ін., у якій зроблено спроби уточнити поняття та критерії ефективності правового виховання, визначити показники її вимірювання як підвищення, так і зниження. ефективність умов правового виховання. .

Цікавий підхід до визначення рівнів мети правового виховання. До першого рівня слід віднести вплив на правосвідомість, до другого – вплив на установку та мотиви поведінки. Крім того, була зроблена спроба дослідження ефективності правової пропаганди як форми правового виховання, проведено дослідження її застосування, що мало методичне та організаційно-методичне значення.

У період переходу України від командно-адміністративних до демократичних методів управління, заснованих на дії принципів правової держави, розвивається процес диференціації суспільних відносин. Цей процес торкнувся і сфери юридичної освіти. Відповідно з'явилися нові сфери, що потребують правового впливу. Поряд з цим постало важливе практичне завдання вивчити дію правового виховання, його форм, методів та інших структурних елементів, визначити їх ефективність на теоретико-методологічних засадах.

Практичні питання ефективності правової освіти вимагають постійної уваги з боку правової науки у формуванні її правильно організованої структури, розробці інформаційних систем, механізмів і принципів, розробці нормативно-оцінювальної системи визначення ефективності правопросвітницької діяльності.

Підвищення рівня правової свідомості, правової культури, законослухняності, правомірної поведінки та соціально-правової активності особистості, правового виховання в цілому – питання, які нині порушуються в державі у зв'язку з підвищенням суспільної значущості права. в суспільстві.

Слід також зазначити, що підвищення ефективності правового виховання є яскраво вираженим і комплексним. У процесі дослідження проблеми ефективності правового виховання необхідно враховувати особливості його взаємодії з різними суспільними явищами. Зміни, що виникають у результаті правового впливу, повною мірою стосуються також суспільних відносин і явищ, так чи інакше пов'язаних з правовим вихованням. Відповідно, важливим при дослідженні проблеми ефективності процесу правового виховання є використання різнобічного підходу, що базується на обґрунтуванні та аналізі всього комплексу соціальних факторів впливу на свідомість, свободу та поведінку особистості.

Необхідно враховувати значення економічних, політичних та соціальних факторів, які є однією з умов очікування належного результату підвищення ефективності як теорії, так і практики правової освіти.

Ефективність правової освіти залежить від об'єктивних та суб'єктивних факторів. Об'єктивний чинник – це позитивні зовнішні умови, які б правової освіти (демократизація суспільства, захист прав особистості, успішність правотворчої діяльності, юридичної практики тощо). Суб'єктивний чинник - це позитивний внутрішній духовний стан особистості (її правове виховання, ставлення до правової поведінки) або негативне (ставлення до протиправної поведінки, однією з підстав якої є правовий нігілізм).

У 1990-ті роки вже згадуваний В. В. Головченко спільно з Г. І. Неліпом та М. І. Неліп пішов далі у своїх висновках щодо розгляду ефективності правового виховання у вузькому та широкому значенні, а саме: у вузькому значенні ефективність правового виховання, як і будь-якої іншої діяльності, слід розглядати з погляду співвідношення фактично досягнутого рівня правової освітньої діяльності та педагогічної та правової мети, заради якої цю діяльність запроваджено.

У ширшому сенсі ефективність правового виховання – це здатність правової освітньої діяльності давати суспільно корисний результат реалістичним чином, оптимальні терміни, з найменшими економічними затратами. Це насамперед соціально-правове та педагогічне досягнення державних органів, громадських організацій, навчально-виховних колективів, засобів масової інформації щодо формування у молоді глибоких та стійких уявлень про право, переконання, мотиви та звички, що відповідають моральним принципам суспільства та загальнолюдським цінностям. Тобто, це високий рівень правової культури особистості.

Окремі спроби дослідити ефективність правового виховання курсантів робилися багатьма вченими. На їхню думку, організація правового виховання у кадетській частині передбачає цілеспрямовану роботу командира частини з виховання та використання офіцерського складу, громадськості частини. Здійснюючи єдину ініціативу, командир гуртує колектив, використовує його можливості підвищення ефективності виховання підлеглих.

Умовами ефективності роботи офіцерів з правового виховання є: - особистий приклад дотримання закону під керівництвом підлеглими; - Об'єктивна оцінка стану правопорядку; - відповідність заходів впливу особливостям особистості, колективу, виховним можливостям командирів; - Взаємодія з органами військової юстиції.

Правове виховання курсантів та слухачів слід характеризувати з погляду наявності наступних елементів:

- повага до закону як найвищої соціальної цінності, що захищає їх законні права, свободи та суспільні інтереси;
- потреба постійно узгоджувати свою поведінку із законом і спонукати інших до законної поведінки;
- Прагнення допомагати правоохоронним органам у боротьбі з правопорушеннями та правопорушниками тощо.

Правове виховання. Юридичне виховання - це наявність у курсантів та слухачів сукупності правових та професійних знань, поглядів, переконань, правових установок тощо, які дають їм можливість давати правильну оцінку соціальної ролі права як рівноправного заходу свободи, справедливості, захисту своїх прав та законних інтересів. Сутність юридичного виховання полягає насамперед у тому, щоб курсант знав свої конституційні права та обов'язки і відповідно до цього вибирав той чи інший варіант поведінки, що не суперечить закону та характеризує його реальну підготовку та здатність діяти зі знанням своєї справи.

Правові та професійні знання. Правові та професійні знання включають:

- знання положень, норм і принципів Конституції України, законів держави;
- знання норм статутів, наказів, положень, інших нормативних документів, що регламентують їх діяльність;
- знання внутрішнього розпорядку (правила проживання в університеті, положення тощо);
- знання правил, умінь і дій в екстремальних ситуаціях;

- знання технології захисту своїх законних прав, свобод інтересів у ситуаціях, що потребують професійної підготовки та дій у рамках необхідного самозахисту.

Правовий розвиток. Правовий розвиток — це розвиток у курсанта відповідних якостей, умінь і навичок, які забезпечать його правомірну поведінку. Воно виявляється у здатності вибрати варіант поведінки, що відповідає нормам права. Крім того, правовий розвиток характеризується стимулюванням мотивації до постійного самовдосконалення, самопідготовки, потреби систематично працювати над підвищенням рівня правової свідомості та правової та професійної культури. Специфіка правового виховання курсантів Пенітенціарної академії України передбачає набуття ними спеціальних знань, наявність яких зумовлена активізацією суспільних відносин, що супроводжується зростанням правопорушень, що відбуваються в екстремальних ситуаціях. Це пояснюється насамперед тим, що деякі злочини вчиняються з використанням сучасних прогресивних технологій, засобів у тісному поєднанні з небаченою жорстокістю. Відповідно з'являються нові вимоги до професійної підготовки працівників правоохоронних органів щодо їх дій у ситуаціях, що визнаються екстремальними.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати таке:

У сучасних умовах суттєво зростає значущість використання різних засобів, форм та методів правового виховання курсантів, що, відповідно, призводить до підвищення вимог до їхньої якості, доступності, економічності тощо.

2. Використання коштів, форм і методів правового виховання у процесі правового виховання курсантів має бути системним та планомірним, саме це дає можливість сподіватися на досягнення належного результату.

3. Використання кожного конкретного засобу має підкріплюватися використанням відповідної форми та методу правового виховання, доповнювати та замінювати один одного.

4. Ефективність правового виховання курсантів є одним із складових його механізму, що вимірюється співвідношенням досягнутого рівня правового виховання та бажаної мети, поставленої та досягнутої учасниками правового виховного процесу.

5. Ефективність правового виховання курсантів залежить від багатьох факторів, серед яких необхідно виділити: суб'єктивні (демократизація суспільства, характер, умови, способи впливу на людину в процесі правового виховання, рівень професійної майстерності викладацького складу тощо) та об'єктивні (рівень їх правосвідомості та правової та професійної культури, внутрішній духовний стан особистості і т. д.).

6. Критерії та показники ефективності правового виховання курсантів дозволяють виміряти рівень ефективності окремого правового виховного заходу та правової виховної діяльності в цілому.

7. Під час вивчення ефективності правового виховання населення необхідно широко використовувати матеріали, що належать до процесу вимірювання загалом. З метою недопущення однобокості щодо ефективності правового виховання курсантів необхідно одночасно з правовим вихованням аналізувати ефективність різних видів виховання.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження особливостей правової свідомості в контексті громадянської компетентності студентів психологічного та юридичного факультетів дозволило дійти наступних висновків:

1. Правова свідомість - це форма суспільної свідомості, що містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і уявлень, що характеризують ставлення особи, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного або бажаного права і діяльності, пов'язаної з це. Це результат правової соціалізації. Структурно в правосвідомості визначено три рівні: когнітивний (раціональний), оцінний (емоційний) і вольовий (поведінковий).

2. Нормально розвинена правосвідомість виражається в правовому реалізмі. Деформованими типами ставлення до права є правовий скептицизм, правовий конформізм, правовий цинізм, правовий фетишизм, правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм.

3. Формування громадянської культури та її якісного рівня – громадянської компетентності – є одним з аспектів розгляду багатьох сучасних досліджень у соціології, політології, педагогіці, психології. Поняття громадянської компетентності можна розглядати у поєднанні кількох теоретичних підходів: галузевого підходу до проблеми дослідження – соціологічного, психологічного, педагогічного, соціально-педагогічного – та загальнопедагогічного – компетентнісного та аксіологічного.

4. Деформовані форми прояву правосвідомості у студентів-психологів вищі за показниками, а юристи, навпаки, характеризуються толерантним ставленням до права.

5. Показники рефлексії вищі у юристів, ніж у психологів. Існує прямий зв'язок між рефлексією майбутньої діяльності і правовим фетишизмом, тобто сліпим поклонінням закону.

6. Показники здорового глузду: моральність, право, економіка, екологія та компоненти, а також раціональний та емоційний компоненти вищі у психологів, ніж у студентів юридичного профілю навчання.

7. Психологи, які керуються у житті раціональним та емоційним компонентами здорового глузду, рідше виявляють такий деформований тип ставлення до права, як правовий інфантилізм.

8. Студенти-психологи керуються раціональним компонентом здорового глузду щодо певних видів рефлексії, а саме: рефлексії поточної діяльності, рефлексії спілкування та рефлексії майбутньої діяльності.

9. Студенти-психологи, чим вище у них проявляються емоційний та раціональний компоненти, тим менш схильні до безпристрасності та психологічної інтерпретації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Абдюкова Н.В. Актуальні проблеми правової соціалізації. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Т.УІІІ. Вип. № 1. К., 2006. С. 6-10.
- 2.Александров Д.О. Юридична психологія: підручник. К.: КНТ, 2007. 360 с.
- 3.Алексєєва І. М. Правова культура і правова свідомість в контексті правової освіти майбутніх провізорів. *Оригінальні дослідження*. Житомир., 2017. Т. 10. Вип. № 3 (25). С. 335-341.
- 4.Андрєєв Д. В. Етносоціокультурні чинники формування національної правосвідомості (на прикладі судової системи Запорозької Січі XVII-XVIII століть): дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Національна академія внутрішніх справ України МВС України. К., 2003. 210 с.
- 5.Андрюшко І. Я. Правове мислення як центральна ланка правової культури. *Актуальні проблеми держави і права*. К., 2012. Вип. № 63. С. 231-238.
- 6.Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. К., 2011. Вип. № 5. С. 5-10.
- 7.Бахновська І. П. Поняття та цінність правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород, 2014. Вип. № 24. С. 7-10.
- 8.Бачинський Т. Правова культура: деякі сучасні підходи до її розуміння. *Юридична Україна*. К., 2011. Вип. № 8. С. 16-20.
- 9.Біленчук П.Д. Правова деонтологія. К.: АТІКА, 1999. 320 с.
- 10.Бойко Д. М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників [Текст] : Дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. К., 2005. 211 с.
- 11.Бурносова У. Ю. Формування правової культури в процесі юридичної освіти. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та*

правозастосування: *Матеріали міжнародної науковопрактичної конференції*. Запоріжжя, 2017. С. 11-13.

12. Васильєв В.П. Юридична психологія. Львів: Кальварія, 1998. 256 с.

13. Васильченко О. М. Політико-правова культура: теоретико-методологічні підстави психологічного дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон, 2014. Вип. № 1. С. 152-157.

14. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу. *Право України*. К., 2008. Вип. № 6. С. 108-111.

15. Войтов В.В.. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис... канд. філос. Наук: 09.00.03. Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2007. 200 с.

16. Волошина Я. Л. Особливості професійної культури юрисконсульта. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. Харків, 2016. Вип. № 1 (11). С. 193-203.

17. Волошенко О. В. Правовий менталітет як складова суспільної свідомості. *Філософія права*. К., 2015. Вип. № 1. С. 42-47.

18. Галай А. Становлення юридичної клінічної освіти в Україні та деяких інших країнах світу. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. К., 2014. Вип. № 4. С. 39-48.

19. Гальонкіна Ю. С. Юридична освіта в Європейському соціокультурному контексті періоду Середньовіччя. Філософські та методологічні проблеми права. Львів, 2015. Вип. № 1-2 (9-10). С. 118-128.

20. Ганзенко О. О. Теоретичні аспекти інтеграції України в європейський культурно-правовий простір. *Вісник Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. № 1. С. 23-27.

21. Годун Н. Ю. Правова культура: дефініція поняття. *Наше право*. К., 2015. Вип. № 1. С. 11-15.

22. Головченко В. Особливості формування правової культури молоді. К.: *Право України*, 2004. С. 120 – 123.

23.Головченко В. В. Особливості формування правової культури молоді. *Право України*. К., 2004. Вип. № 10. С. 120-123.

24.Головченко В. В. Правові механізми формування правосвідомості студентів *Право України*. К., 2006. Вип. № 4. С. 100-103.

25.Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави. Л.: *Право України*, 2005. С. 24-26.

26.Гурак Р. В. Розвиток сучасної юридичної освіти в Європейських країнах. *Порівняльно-аналітичне право*. Львів, 2014. Вип. № 6. С. 382-384.

27.Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Тернопіль, 2004. Вип. № 7. С. 14-26.

28.Денищик О.І. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх юристів. *Педагогічний дискурс*. К., 2008. Вип. № 3. С. 85-88.

29.Джужа О.М. Соціологія права: навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2004. 288 с.

30.Дідук І.А. Психологічні чинники формування правових уявлень. *Педагогіка і психологія*. Вісник АПН України : наук.-теорет. та інформ. журн. АПН України. К., 2007 р.. Вип. № 1. С.102–113.

31.Дідук І.А. Правові уявлення молоді як результат відображення реальності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. статей. Ін-т соціальної та політичної психології. К.: Міленіум, 2007. Вип. № 18 (21). С. 169–181.

32.Дробот О.В. Психологія управлінської свідомості особистості. дис.докт. психол.наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2015. 674 с.

33.Дубчак Н. С. Юридичні клініки Європи: загальний огляд діяльності. *Часопис Академії адвокатури України*. Львів, 2015. Вип. № 1(26). С. 89-90.

34.Жильнікова Н. Д. Аксіологічний підхід до розуміння правової культури особистості. Національна самосвідомість та правова культура в умовах європейської інтеграції: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної

конференції 17 лютого 2017 року. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. С. 84-86.

35.Іваній О. М. Аналіз правової культури української молоді в контексті інтеграційних процесів. Національна самосвідомість та правова культура в умовах європейської інтеграції: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції 17 лютого 2017 року / Укл. Іваній О.М. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. С. 86-88.

36.Каламаж Р. В. Психологічні аспекти формування правової культури виборців : дис... канд. психол. наук: 19.00.06. Національний ун-т «Острозька академія». Острог, 2004. 262 с.

37.Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Х. : Право, 2008. 288 с.

38.Коломійцев О. А. Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді: дис... канд. психол. наук: 19.00.05. Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2006. 166 с.

39.Королук О. М. Диференціація самостійної роботи студентів коледжів технічного профілю в процесі вивчення природничоматематичних дисциплін : Дис... канд. наук: 13.00.04. Житомир. держ. ун-т ім. І.Франка. Житомир, 2008. 228 с.

40.Косаревська О. В. Формування професійної правової свідомості курсантів на початковому етапі навчання у вищих навчальних закладах МВС України: Дис... канд. пед. Наук: 13.00.04. Південноукраїнський держ. Педагогічний ун-т (м. Одеса) ім. К.Д.Ушинського. О., 2002. 253 с.

41.Кривуля О.М. Практична філософія та правовий порядок. Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2000. 331 с.

42.Крикун Ю.С.. Звичаєве право українців у наукових дослідженнях 1920-х на початку 1930-х років : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 – етнологія К., 2009. 187 с.

- 43.Кутіщенко В.П. Вікова та педагогічна психологія. К.: Ленвіт, 2010. 128 с.
- 44.Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: монографія. К.: Освіта України, 2007. 402 с.
- 45.Лозова О.М. Семантика провідних екзистенціальних цінностей у сучасній свідомості. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Психологія*. Харків, 2007. Вип. № 37. С. 156–160.
- 46.Макар Л.М.. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах: автореф. Дис... канд. пед. наук : 13.00.04. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2009. 20 с.
- 47.Манойло Н.Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2008. 183 с.
- 48.Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура. К.: Право України, 2001. С. 21-23.
- 49.Савчук С.В. Юридична соціологія. Чернівці: Рута, 2003. 240 с.
- 50.Скок А.Г. Особливості правосвідомості молоді. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. № 121 (2). С. 144–148.
- 51.Сопілко І.М. Особливості правосвідомості молоді як суб'єктів виборчого процесу на прикладі опитування студентів. ЮФ НАУ. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. К., 2019. Вип. № 1. С. 54–60.
- 52.Фальковська Л.М. Правосвідомість сучасної молоді як умова розвитку правової держави. Проблеми політичної психології. Львів, 2015. Вип. № 2. С. 337–348.

ДОДАТКИ

Додаток А

Діагностична методика А. В. Карпова для визначення міри вияву рефлексивності

Інструкція для обстежуваних. Вам потрібно дати відповіді на декілька тверджень опитувальника. У бланку відповідей номера питання проставте, будь ласка, цифру, відповідну варіанту Вашої відповіді: 1 – абсолютно невірно; 2 – невірно; 3 – мабуть невірно; 4 – не знаю; 5 – мабуть вірно; 6 – вірно; 7 – цілком вірно. Не замислюйтеся довго над відповідями. Пам'ятайте, що правильних або неправильних відповідей в данному випадку бути не може. Перша відповідь, яка прийшла в голову і є вірною.

Текст опитувальника

1. Прочитавши хорошу книгу, я завжди потім довго думаю про неї, хочу її з кимось обговорити.
2. Коли мене раптом несподівано про щось запитують я можу відповісти перше, що прийшло в голову.
3. Перш ніж зняти трубку телефону, щоб подзвонити у справі, я зазвичай в думках планую майбутню розмову.
4. Зробивши якийсь промах, я довго потім не можу відвернутися від думок про нього.
5. Коли я роздумую над чимось або розмовляю з іншою людиною, мені буває цікаво раптом пригадати, що послужило початком ланцюжка думок.
6. Приступаючи до важкого завдання, я прагну не думати про майбутні труднощі.
7. Головне для мене — уявити кінцеву мету своєї діяльності, а деталі мають другорядне значення.
8. Буває, що я не можу зрозуміти, чому хтось незадоволений мною.
9. Я часто ставлю себе на місце іншої людини.
10. Для мене важливо в деталях уявляти собі хід майбутньої роботи.

11. Мені було б важко написати серйозний лист, якби я заздалегідь не склав план.
12. Я вважаю за краще діяти, а не роздумувати над причинами своїх невдач.
13. Я досить легко ухвалюю рішення стосовно дорогої покупки.
14. Як правило, щось задумавши, я прокручую в голові свої задуми, уточнюю деталі, розглядаю всі варіанти.
15. Я хвилююся про своє майбутнє.
16. Думаю, що в більшості ситуацій треба діяти швидко, керуючись першою думкою, що прийшла в голову.
17. Деколи я ухвалюю необдумані рішення.
18. Закінчивши розмову, я, буває, продовжую вести її подумки, приводячи все нові і нові аргументи в захист своєї точки зору.
19. Якщо відбувається конфлікт, то, роздумуючи над тим, хто в нім винен, я в першу чергупочинаю з себе.
20. Перш ніж ухвалити рішення, я завжди стараюся все ретельно обдумати і зважити.
21. У мене бувають конфлікти тому, що я деколи не можу передбачити, якої поведінки чекають від мене оточуючі.
22. Буває, що, обдумуючи розмову з іншою людиною, я ніби в думках веду з нею діалог.
23. Я прагну не замислюватися над тим, які думки і відчуття викликають в інших людях мої слова і вчинки.
24. Перш ніж зробити зауваження іншій людині, я обов'язково подумаю, в яких словах це краще зробити, щоб її не образити.
25. Вирішуючи важке завдання, я думаю над ним навіть тоді, коли займаюся іншими справами.
26. Якщо я з кимось сварюся, то в більшості випадків не вважаю себе винним.
27. Рідко буває так, що я шкодую про сказане.